

“DOĞU SORUNU”NDAN “YENİ BÜYÜK OYUN”A

Öz: Esas itibarıyla XIV. yüzyılda Türklerin Gelibolu'ya ayak basmasıyla başlayan “Doğu Sorunu”, Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılda Kıbrıs'ı fethiyle birlikte doğu yarı küre diplomasi tarihi yazımında siyasi bir kuram olarak yerini almıştır. “Doğu Sorunu” kavramı, Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan başlayarak iki önemli hususta kazanımlar elde eden Rusya'nın, bu güç sayesinde yalnız Osmanlı Devleti'yle değil Fransa ve İngiltere'yle özellikle Osmanlı Devleti toprakları üzerinden bir çatışmaya girmesi sonucu, zaman içinde günümüze kadar daha da genişleyerek yeni bir boyuta kavuşmuştur.

Doğu Sorunu, Osmanlı Devleti'nin parçalanması gibi basit bir sorun olmaktan çok, büyük devletlerin parçalanmayı yönetme konusundaki politikalarını belirlemiştir. “Yeni Doğu Sorunu” olarak gündeme gelen bu kavram, İngiltere ile Rusya arasında yaşanan rekabet ile birlikte “Büyük Oyun”a dönüşmüş ve Orta Asya “Büyük Oyun”un sahnesi olarak tanımlanmıştır. İngiltere için Hindistan'a giden yolların ve bölgedeki sömürgelerin korunması hayati önem taşıyan bir politika olarak gündemde kalmıştır. Azerbaycan petroleri de yine bu kapsamda değerlendirilmiş ve Osmanlı Devleti'nde Jön Türklerin Rusya topraklarında yaşayan Türkleri harekete geçirmeleri, Rusları olduğu kadar İngilizleri de tedirgin etmiştir. Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'nden yardım talep etmesi ve Kafkas İslam Ordusunun kurulması da bu çerçevede değerlendirilerek her iki ülke tarafından tehdit olarak algılanmıştır.

XIX. yüzyılda Orta Asya'da gerçekleştirilmek istenen “Büyük Oyun” kuramı da zamanla etki alanını genişleterek XX. yüzyılın sonu itibarıyla “Yeni Büyük Oyun” kuramına evrilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Sorunu, Büyük Oyun, Yeni Büyük Oyun, Kafkasya, Orta Asya, Osmanlı Devleti, Kafkas İslam Ordusu.

FROM “EASTERN QUESTION” TO “NEW GREAT GAME”

Abstract: Starting first with the Turks' setting foot on the Gelibolu Peninsula in the XIVth Century, the concept of “Eastern Question” took its place in the history of politics of the Eastern-hemisphere as of Ottoman State's invasion of Cyprus in the XVIth Century. The concept of “Eastern Question” evolving remarkably ever since Russia's, who had obtained considerable gains particularly in two respects at the Treaty of Küçük Kaynarca [Kutschuk Kainardji], direct engagement not only with the Ottoman State but with France and Great Britain over the territories of the Ottoman State, has reached a new dimension.

“Eastern Question,” rather than being a simple question of the fall of the Ottoman State, dictated the politics on how might the Great Powers manage the decline of the Ottoman State. Taking its place in the agenda as a concept of “New Eastern Question,” it, owing to the rivalry between Great Britain and Russia, developed into a “Great Game” in which Central Asia was determined to be the grounds where it was to be played. It maintained its importance as a crucial aspect of the politics Great Britain pursued in protecting all the routes leading to India, as well as in defending its colonies in the region.

Yusuf Serdar DEMİRTAŞ
(Uzman Mütercim)

<https://orcid.org/0000-0002-6800-3924>

ysdemirtas@gmail.com

Genelkurmay ATASE Daire
Başkanlığı
Ankara, Türkiye

Geliş tarihi: 13.06.2019

Kabul tarihi: 11.07.2019

Derleme

Evaluating the Azerbaijani oil fields by the same token, the Young Turks' encouraging the Turkish peoples living in Russia for action caused apprehensions in Russia as much as it did in Great Britain. Both countries considered Azerbaijan's asking for help from the Ottoman State and formation of the Caucasian Islamic Army within the same framework a real threat to themselves.

Meanwhile, the "Great Game," intended to be played in Central Asia in the XIXth Century, expanding its limits as to its interest, evolved into "New Great Game" as of the last quarter the XXth Century.

Key Words: Eastern Question, Great Game, New Great Game, Caucasus, Central Asia, Ottoman State, Caucasian Islamic Army.

Giriş

Tarihlendirme açısından, Türklerin XIV. yüzyıl ortalarında Gelibolu'ya çıkışının esas kabul edildiği “Doğu Sorunu” ifadesinin, pek çok konuyu kapsayacak şekilde gelişen bir kavram hâline gelmesi, Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs'ı Venediklilerin elinden alarak Anadolu, Mısır ve Suriye arasındaki deniz ticaret yollarının kesiştiği Doğu Akdeniz'de kesin bir hâkimiyet kurduğu 1571 yılına rastlamaktadır.

Akademisyenler bu kavramı basit bir dille, belirli ölçütler kapsamında ayrıntılı olarak sıralamış¹ ya da John Morley gibi söz konusu kavramı kendi karmaşık doğası içinde² daha net olarak ifade edebilecek yöntemler geliştirmeye çalışmışlardır. En temel tanımlamalardan birini *Avrupa ve Doğu* adlı eserinde Norman Dwight Harris yapmıştır: “*Doğu Sorunu en basit hâliyle bölgedeki bütün devletlerin ticari, mali, meşru hak ve çıkarlarını korumak ve sürekliliğini sağlamak üzere ticaret yollarının uluslararasılaştırılması ve Yakın Doğu'da devletlerarasında oluşturulacak geçici bir uzlaşma ortamının sağlanarak Belgrad'dan İran Körfezi'ne ve Mısır'dan Hazar Denizi'ne kadar olan coğrafyada kalıcı barışın tesis edilmesidir.*”³

Harris, “Doğu Sorunu”nun maddi ve coğrafi boyutlarını açıklarken Osmanlı Devleti'nin çökmeye başlamasıyla birlikte tanımında belirtmiş olduğu bölgelerde ortaya çıkan önemli tarihî olguları (güvenlik, barış, huzur, adalet vb.) dikkate almamıştır. Bu ve benzeri nedenlerle, J.A.R. Marriott'un 1917 yılında yayımladığı eseri, günümüzde de temel kaynak olarak geçerliliğini korumaktadır. Marriott, “Doğu Sorunu”nu Doğu ile Batının⁴ “alışkanlıkları, düşünceleri ve ön yargıları” arasında kadim çağlardan beri süre gelen çatışmaların son halkası olarak tanımlamaktadır. Marriott, bu son halkanın başlangıcını XVIII. yüzyıla, diğer bir deyişle Rus Çarı I. Nikolay'ın Osmanlı Devleti'ne verdiği isimle yani “hasta adamın [ölmeye]” başladığı dönemle sınırlandırılmasını gerekli görmektedir. Bu süreç uluslararası düzeyde Avrupa devletleri arasındaki ilişkileri esas itibarıyla öncelikle Rusya'yı ve sonrasında da Büyük Britanya İmparatorluğu'nu etkilemiştir.⁵

Doğu Sorununun Ortaya Çıkışı

Esas itibarıyla 1571 yılına tarihlendirilen Doğu Sorununun başlangıç tarihi, genellikle, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması olarak kabul edilmektedir. Bu

¹ J.A.R. Marriott; *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy* [Doğu Sorunu: Avrupa Diplomasi Üzerine Tarihsel Bir Araştırma], 4th ed. (Oxford, Clarendon, 1940), s.2-3.

² John Morley; *The Life of William Ewart Gladstone* [William Ewart Gladstone'un Hayatı], vol. I (New York, Macmillan, 1911), 476-477. Doğu Sorunu ile ilgilenen diğer bir akademisyen J.A.R. Marriott da Morley'in bu tanımlamasını kullanmıştır, s.2.

³ Norman Dwight Harris; *Europe and the East* [Avrupa ve Doğu], (Cambridge, Riverside Press, 1926), s. 25. Harris, sorunun kaynağını oluşturan coğrafya nedeniyle Doğu Sorununa “Yakın Doğu Sorunu” olarak yaklaşmakla birlikte bu sorunun “Doğu Sorunu” olarak adlandırılmasının daha yaygın bir kullanıma sahip olduğunu da belirtmektedir (s.23).

⁴ Marriott; s.1.

⁵ age.; s. 5-10. Bk. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi 1914-1918*, Cilt III, Kısım I, Ankara, Gnkur. Basımevi, 1979, s.1-3.

antlaşma ile Ruslar savaştan önce sahip olmadıkları iki önemli hak elde etmişlerdir: Karadeniz’de, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından serbestçe geçerek Akdeniz Türk sularında serbest ticaret yapabilme ve Fransa ile Büyük Britanya İmparatorluğu’na tanınan imtiyazlardan yararlanabilme olanağının yanı sıra İstanbul’da kendi denetiminde uluslararası nitelikte bir Ortodoks Kilisesi bulundurarak Osmanlı Devleti topraklarındaki Ortodoksları himaye edebilme imkân ve kabiliyeti.⁶ Bu tarihten XIX. yüzyılın sonuna kadar olan dönemde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında çıkan çatışmalarda, Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan Hristiyanların korunması sürekli olarak gündemi meşgul etmiş ve bu durum Ruslar tarafından Osmanlı Devleti’ne karşı girişilen eylemlerin gerekçesini oluşturmuştur. Bu açıdan değerlendirildiğinde Küçük Kaynarca Antlaşması’yla birlikte Rusya’nın Osmanlı Devleti’nin geleceği hakkında söz sahibi olduğu söylenebilir.

“Doğu Sorununun ortaya çıkışının baş aktörü yalnızca Rusya değildir. Napolyon’un 1798’de Mısır’ı işgali ve dokuz yıl sonra Lyon Denizi adalarını resmen işgal etmesi, öncelikle Fransa’nın ve sonrasında da Büyük Britanya İmparatorluğu’nun Osmanlı Devleti toprakları üzerindeki çıkarlarını gözler önüne sermiştir.⁷ Kanuni Sultan Süleyman döneminde elde ettiği ticari imtiyazlar sayesinde Osmanlı Devleti’nin iktisadi ve siyasi yaşamında uzun zamandan beri etkin olan Fransa, Doğu Sorununu objektif bir çözüme kavuşturmak istemekle birlikte bu çözümün, Fransa’nın iktisadi ve siyasi hedeflerinin faydasına olmasını amaçlamıştır. XIX. yüzyıl başında yazılmış olan bir eserde, Fransa’nın Rusya’ya karşı Osmanlı Devleti’nin yanında yer alması, Doğu Sorununun Fransa’nın güvenliği ve zenginliğiyle doğrudan bağlantılı olması nedeniyle “temelde bir Fransız Sorunu” olarak yorumlanmıştır.⁸

Doğu Sorunu ve Osmanlı Devleti’nin statüsü, ticaret gemileri ve donanmasıyla Akdeniz’de yoğun bir şekilde faaliyet göstermekte olan Büyük Britanya İmparatorluğu’nun da ilgi odağında yer almıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısında Doğu Sorunu ile yakından ilgili olan bütün devletler kendi stratejik, iktisadi ve dinî çıkarlarını korumak ve geliştirmek için benzer amaçlara yönelmişlerdir. Doğu Sorununun merkezinde, Osmanlı Devleti’nin hâkimiyeti altında olan topraklar, özellikle Osmanlı Devleti’nin sınır bölgeleri yer almıştır. Doğu Sorunu, İngilizlerin Mora İsyanı (1821-1829) sonrasında “hasta adamın

⁶ M.S. Anderson; *The Eastern Question: 1774-1923* [Doğu Sorunu: 1774-1923], (London, Macmillan, 1966), s.xi.

⁷ 1797 yılına kadar Venediklilerin elinde bulunan Lyon Denizi adalarının (Korfu, Zante, Kefalonya) Doğu Sorunu ile ilgili ve önemi Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan Epir bölgesine olan yakınlıkları nedeniyle olmuştur. Adalar 1797 yılından Fransa tarafından ilhak edilinceye kadar (1807) Fransa ve Rusya tarafından, 1815 yılından itibaren ise İngilizler tarafından yönetilmiştir. Robert Holland ve Diana Markides; *The British and the Hellenes: Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean 1850-1960* [İngilizler ve Helenler: Doğu Akdeniz’de Üstünlük Mücadelesi 1850-1960]. (Oxford, Oxford University Press, 2006), s.14-16.

⁸ *Remarks on the Conduct and Probable Designs of Russia* [Rusya’nın Tavrı ve Olası Planları Üzerine Düşünceler]; (London, James Ridgeway, 1832), s.177.

her an ölebileceği” düşüncesiyle bölgeye gösterdiği ilgi üzerine yeni bir boyut kazanmıştır.

Dış politikasını Osmanlı Devleti’nin varlığını devam ettirebilmesine yönelik geliştiren Büyük Britanya İmparatorluğu’nda, Osmanlı Devleti’nin yıkılışındaki ilk kilometre taşı olan Yunan isyanı, büyük bir popülerite kazanmıştır.⁹ Bunun başlıca nedeni, antik Yunan kültürünün Batılı dünya görüşünün temeli olduğunu savunan liberal görüşe sahip eğitilmiş İngilizlerdi. Yunanların 1821 yılında Osmanlı Devleti’ne karşı başlattıkları ayaklanma, Büyük Britanya İmparatorluğu’nda Lord Byron gibi şair ve edebiyatçıların katkılarıyla “Yunan severlik” olarak tanımlanabilecek bir akıma yol açmış ve bu da dönemin liberal görüşlü *Morning Chronicle*¹⁰ ve muhafazakâr görüşlü *The Times*¹¹ gibi gazeteleri arasında büyük çatışmalara yol açmıştır. Lord Byron’un Yunan isyanına gönüllü olarak katılma arzusu, Doğu Sorununu İngiliz toplumunun gündeminin ayrılmaz bir parçası hâline getirmiştir. Doğu Sorunu, İngiliz siyasetçilerinin Osmanlı Devleti’ni yıkılmaktan alıkoyacak ve aynı zamanda Büyük Britanya İmparatorluğu’nun ticari ve emperyalist çıkarlarını gözetecek politikalar geliştirmelerini iyiden iyiye çıkmaza sokmuştur.

Ekim 1827’de müşterek Rus, Fransız ve Büyük Britanya İmparatorluğu donanmasının Osmanlı-Mısır donanmasını Navarin’de yenilgiye uğratması, İngiliz toplumunca Yunanların bağımsızlıklarına kavuşmalarında önemli bir adım olarak değerlendirilirken¹² Wellington Dükü bunu Büyük Britanya İmparatorluğu dış ilişkilerinde ve emperyal siyasetinde “nahoş bir eylem” olarak değerlendirmiştir.¹³ Wellington Dükü’nün bu açıklaması, İngiliz siyasetçilerinin Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünü korumak üzerine geliştirdikleri geleneksel dış politikalarını sürdürmekle beraber güdülen bu siyasetin artık bir çıkmaza doğru ilerlediğine yönelik görüşlerin artmaya başladığını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

1841 yılında büyük devletlerin (Büyük Britanya İmparatorluğu, Fransa, Avusturya-Macaristan ve Rusya) temsilcileri tarafından imzalanan ve Osmanlı Devleti’nin savaşta olduğu dönemler hariç boğazların bütün ülkelerin savaş gemilerine kapatılmasını ön gören Londra Boğazlar Sözleşmesi ile birlikte Büyük Britanya İmparatorluğu, Doğu Sorununda etkin rol oynamaya başlamıştır. Söz konusu olan bu sözleşmeye göre; Çanakkale ve İstanbul Boğazları sadece savaş döneminde kapatılacak ve Osmanlı Devleti, savaşa girmesi hâlinde boğazları istediği şekilde kullanma hakkına sahip olacaktı. Ayrıca sözleşmeye imza koyan devletler, bir diğerinin onayı

⁹ Gary J. Bass; *Freedom’s Battle: The Origins of Humanitarian Intervention* [Özgürlüğün Savaşı: İnsani Müdahalenin Kökenleri], (New York, Alfred A. Knopf, 2008), s.48, 240.

¹⁰ *age.*; s.59-60.

¹¹ G.A. Cranfield; *The Press and Society: From Caxton to Northcliffe* [Basın ve Toplum: Caxton’dan Northcliffe’e], (London, Longman, 1978), Chapter 6, “The Age of *The Times*,” s. 152-177.

¹² Bass; s.148.

¹³ Steven Schwartzberg; “*The Lion and the Phoenix – II* [Aslan ve Zümrüdü Anka - II]”, *Middle Eastern Studies* [Orta Doğu Araştırmaları Dergisi], 24, No. 3, 1988, s.294-296.

olmaksızın Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açamayacaktı.¹⁴ Osmanlı Devleti'ne verilen bu haklar, Fransa tarafından Kırım Savaşı döneminde ihlal edilmiştir. Fransa, 1853 yılı Haziran'ında Rusya'nın Küçük Kaynarca Antlaşması ile elde ettiği, Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyanların hamisi olma statüsüne meydan okumak amacıyla Boğazlardan savaş gemilerini geçirerek Kırım Savaşı'nın başlamasına sebep olmuştur.

1853-1856 yılları arasında Osmanlı Devleti, Büyük Britanya İmparatorluğu, Fransa ve Sardinya orduları ile Küçük Kaynarca Antlaşması sonucu elde ettiği Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyanların hamisi olma statüsünü devam ettirmek isteyen Rusya arasında cereyan eden Kırım Savaşı, savaşan bütün taraflar için her bakımdan maliyeti yüksek,¹⁵ yıkıcı¹⁶ ve tartışmalara açık olmuştur. "Doğu Sorunu"nun gidişatını ve Büyük Britanya İmparatorluğu ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkileri etkileyen bu savaş, Doğu Sorununun çözümünü de büyük bir çıkmaza sürüklemiştir.

Büyük Britanya İmparatorluğu, Rusya'nın kendisini doğrudan tehdit etmesinden ziyade Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın siyasi boyunduruğu altına girme olasılığından duyduğu endişe nedeniyle 1854 yılında Kırım Savaşı'na dâhil olmuştur. Bu endişenin arka planında, 1853 Sinop Deniz Savaşı'nda Rus donanmasının Karadeniz'deki Osmanlı donanmasını yok etmesi yer almaktadır.¹⁷ Bu konuda İngiliz kamuoyu ve siyasetçilerinin Yunan isyanında olduğu gibi ikiye bölündüğü görülmektedir. Richard Cobden öncülüğündeki İngiliz parlamenterler, Büyük Britanya İmparatorluğu'nun belirli aralıklarla savaşa girmesini eleştirerek İngiliz kamuoyunun *The Times* gibi savaş taraftarı gazetelerde yer alan makaleler nedeniyle giderek militarist bir yapıya dönüştüğünü ifade etmişlerdir.¹⁸ Diplomatik çevreler ve gazetelerdeki anonim yazıların kamuoyunu savaşa yönlendirmeye çalışması Doğu Sorununu kamuoyunda yoğunlukla tartışılan bir konu hâline getirmiştir.

Kırım Savaşı, savaşın gerçeklerinin ilk kez medya aracılığı ile günbegün yansıtıldığı ilk savaş olmuştur. Görünüşte savaşan tarafların Doğu Sorunu diplomasisinde anlaşamamalarından kaynaklanan Kırım Savaşı'nın, Avrupa'da özellikle Büyük Britanya İmparatorluğu'nda, devletin en üst kademelerinde gizlilikle tartışılması gereken bir konu olması beklenirken

¹⁴ Bu antlaşma Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1833 yılında imzalanan Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nın Rus savaş gemilerinin savaş zamanında Çanakkale Boğazi'nden serbestçe geçmesine izin veren gizli maddesini de lağvetmiştir. Anderson; s.106.

¹⁵ G.N. Clark, savaşın İngiltere'ye maliyetinin (38 milyonu vergilerden, 32 milyonu borçlardan karşılanmak üzere) 70 milyon sterlin olduğunu belirtirken endüstriyel olarak güçlü olan İngiltere'nin Rusya ve Osmanlı Devleti'nden çok daha az etkilendiğini belirtmektedir. *The Zenith of European Power: 1830-1870* [Avrupa Gücünün Doruk Noktası: 1830-1870], (Cambridge, Cambridge University Press, 1964), s.486-487.

¹⁶ Yaklaşık iki yıl süren savaşta çoğu hastalıktan olmak üzere 300.000'den fazla asker hayatını kaybetmiştir.

¹⁷ Stephen Koss; *The Rise and Fall of the Political Press in Britain: The Nineteenth Century* [Britanya Siyasi Basının Yükselişi ve Çöküşü: On Dokuzuncu Yüzyıl], (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1981), s.101.

¹⁸ age.

basın organları aracılığı ile çok daha geniş çevrelere yayılarak kamuya mal olduğu ve siyasi bir baskı unsuru hâline geldiği görülmektedir.¹⁹ Savaşın yavaş seyri ve yıkıcı etkisinin basında ve parlamentoda geniş yankılar bulması Büyük Britanya İmparatorluğu Başbakanı Lord Aberdeen'in 1855'te istifasına yol açmıştır.²⁰

Kırım Savaşı'nı resmî olarak sona erdiren Paris Kongresi'nde esas itibarıyla Doğu Sorununun diplomatik ilişkilerini düzenlemeye yönelik imzalanan antlaşmada; Karadeniz'in silahsızlandırılması, 1841 Londra Boğazlar Sözleşmesi'nin yeniden kabulü ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya siyaseten ve iktisaden uyum sağlaması -hükümetin, iktisadi, askerî ve diplomatik ilişkilerinde geniş çaplı yapısal reformlar yaparak altıncı büyük güç hâline gelmesi- ön görülmüştür.²¹ Dönemin Britanya Başbakanı Lord Palmerston'un kongrede sergilediği tutum sayesinde antlaşma aynı zamanda Büyük Britanya İmparatorluğu ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin derinleştirilerek geliştirilmesinin de zeminini hazırlamış ve Doğu Sorununun çözümünde Büyük Britanya İmparatorluğu'nu en etkin güç hâline getirmiştir.²²

Jack Snyder, bu antlaşmanın imzalanmasıyla birlikte İngiliz dış siyasetinin Büyük Britanya İmparatorluğu'nun stratejik ve iktisadi çıkarlarına odaklandığını ve Osmanlı Devleti'nin gücü ile de Büyük Britanya İmparatorluğu'nun Doğu Sorunundaki üstünlüğünü perçinlemiş olduğunu ifade etmektedir.²³ Diğer bir ifadeyle, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren etkinlik kazanan Büyük Britanya İmparatorluğu'nun kapsamlı ve sürekli bir şekilde genişlemesi düşüncesi, Büyük Britanya İmparatorluğu'nun bu antlaşmayla Osmanlı Devleti üzerinde elde ettiği diplomatik üstünlük sonucu uygulamaya konmuş oluyordu. Ancak bu noktada Rusya'ya karşı geliştirilecek korku ve nefrete dayalı bir siyaset ya da en azından Osmanlı Devleti ile sürmekte olan ittifak için kamuoyunun desteğinin alınması gerekiyordu. Her ne kadar dönemin tecrübeli devlet ve siyaset adamları bu görüşün karşısında olmuşlarsa da²⁴ basın büyük bir kısmı ile Viktorya Dönemi'nin etkin siyaset adamları ve aydınları Lord Palmerston'un izlediği siyaseti ısrarla savunmuşlardır.²⁵

Diplomatik çevrelerle kamuoyu arasındaki çatışmalar, Kırım Savaşı'ndan sonra Doğu Sorununa yeni bir boyut kazandırarak Büyük Britanya İmparatorluğu toplum ve siyasetçilerinin konuyla daha derinden ve

¹⁹ Bass; s.36.

²⁰ age.; s.37.

²¹ Anderson; s.142-143.

²² Koss; s.101.

Richard T. Shannon; *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876* [Gladstone ve Bulgar Tahriği 1876], (London, Thomas Nelson and Sons, 1963), s.15-16.

²³ Jack Snyder; *Myths of Empire, Domestic Politics and International Ambitions* [İmparatorluk Mitleri: İç Siyaset ve Uluslararası Hırslar], (Ithaca, Cornell University Press, 1991), s.158-163.

²⁴ Marriott; s.265.

²⁵ Koss; s.121-166.

yakından ilgilenmesine yol açmıştır. Bu değişim, Doğu Sorununun Büyük Britanya İmparatorluğu'nun dış ilişkileri ve emperyal çıkarları bakımından 1875-1878 dönemine damgasını vuran Doğu Krizi'ne kadar olan süreçte geniş bir tartışma ortamı yaratmıştır. Çok daha fazla kişinin Doğu ve Doğu Sorunu ile ilgilenmeye başlaması, bu kişilerin bir şekilde uluslararası ve emperyal düzeyde Osmanlı Devleti'nin yıkılışını kontrol altında tutan ve genişleyen bir imparatorluğun vatandaşları olduklarını düşünmelerine yol açmıştır. Ancak Snyder'in aksine bu noktada yine de Kırım Savaşı ve Büyük Britanya İmparatorluğu'nun 1880 ve 1890'lı yıllarda takip ettiği yayılcı siyaseti arasında bir bağlantı tesis etmenin doğru olmayacağı ifade edilmelidir.²⁶ Her ne kadar Kırım Savaşı ve Büyük Britanya İmparatorluğu'nda yaşanan siyasi dinamiklerin gelecekteki İngiliz dış siyasetine etkileri tartışılmaz bir gerçek olsa da Avrupa'da yaşanan gelişmeler, İngiliz dış siyasetinin 1856 yılı itibarıyla değişmesini gündeme getirmiştir. Kırım Savaşı sırasında gelişmeye başlayan düşünceler ile birlikte 1875-1878 yılları arasında yaşanan Doğu Krizi, İngilizlerin dış siyasetinin daha somut bir hâl almasına yol açmıştır.

1875-1878 Doğu Krizi

İngiliz ve Avrupa tarihinin odak noktası olan Doğu Krizi, günümüzde dahi akademik çevrelerce göz ardı edilmektedir. Osmanlı Devleti'nin Hersek'teki Hristiyan tebaasının 1875'te gerçekleştirdiği ayaklanmanın 1876 yılında Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan'da bulunan Hristiyanlarca millî bir hareket olarak desteklenmesi sonucu genişleyen ayaklanmaların olası diplomatik sonuçları, Doğu Sorununun dönemin İngiliz Büyükelçisi Lord Stratford de Redcliffe'in *The Times* gazetesinde yer alan deyişimiyle, büyük bir hızla "Avrupa siyasasının temel odak noktası"²⁷ hâline gelmesine yol açmıştır. Bu dönemde yaşanan sorunlar, Osmanlı Devleti'nin ve Mısır'ın 1875-1876 yılları arasında yaşadığı mali çöküntüler nedeniyle daha da karmaşık bir hâl almış, borçları sağlayan büyük devletlerde özellikle Fransa ve Büyük Britanya İmparatorluğu'nda büyük tepkilere yol açmıştır.

1876 Haziran'ında, Avrupalı diplomatların basında yer alan raporlarında Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'daki ayaklanmayı acımasızca bastırıldığına dair yorumlar, mali sorunların çok çok önüne geçerek Avrupa kamuoyunda ve özellikle Büyük Britanya İmparatorluğu'nda geniş yankı bulmuş, böylece tarihî bir sorun hâline gelen Doğu Sorunu, uluslararası ahlaki bir sorun olarak ele alınmıştır. Lord Salisbury'nin Doğu Sorununa yönelik "derin izler bırakan bölünmeler" ve "kindar düşmanlık" söylemleri, İngiliz Hükümetindeki siyasi gruplar ile kamuoyunda benzer tepkilere yol açmıştır.²⁸ William Gladstone'un yayımladığı ve 200.000 kopyadan fazla

²⁶ Snyder; s.209-210.

²⁷ "Lord Stratford de Redcliffe on the Eastern Question [Lord Stratford de Redcliffe ve Doğu Sorunu]", *The Times*, 18 Mayıs 1876, Sütun: C, s.10.

²⁸ R.W. Seton-Watson; *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics* [Disraeli, Gladstone ve Doğu Sorunu: Diploması ve Parti Siyaseti Üzerine Bir Araştırma], (New York, W.W. Norton & Company, 1972), s.2.

satılan *Bulgarian Horrors and the Question of the East*²⁹ başlıklı kitapçığı, Osmanlı Devleti'nin egemenliğini savunan Benjamin Disraeli'nin Muhafazakâr Hükûmetine olan muhalefeti artırmıştır. Söz konusu kitapçığın yayımlanmasıyla birlikte İngiliz Parlamentosu ve kamuoyunda Büyük Britanya İmparatorluğu'nun Balkanlardaki uygulamalarından dolayı Osmanlı idaresine tepki göstermesi hatta Büyük Britanya İmparatorluğu'nun Osmanlı Devleti'ni desteklemekten tamamen vazgeçmesi yönünde baskılar artmıştır.

Yaşanan gelişmeleri kendi etki ve ilgi alanında değerlendiren Rusya da Bulgaristan'daki ayaklanmaları gerek diplomatik gerek askerî alanda destekleme kararı almıştır. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında meydana gelen ve 93 Harbi olarak bilinen 1877/78 Osmanlı Rus Harbi'nde Osmanlı ordusu ağır bir yenilgi almış ve San Stefano [Ayastefanos/Yeşilköy] Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Antlaşma'nın Rusya'ya büyük kazançlar sağladığını değerlendiren Avrupalı büyük güçler, Balkanların ve Yakın Doğu'nun yeniden şekillendirilebilmesi amacıyla Almanya Başbakanı Otto von Bismarck'ın daveti üzerine Berlin'de çok uluslu bir konferans düzenlenmesini kabul etmişlerdir. Yeşilköy Antlaşması'nın yerine Berlin Konferansı'nda imzalanan antlaşma ile Almanya haricindeki bütün devletler Osmanlı Devleti'nden toprak almış, Balkanlarda başta Bulgaristan Prensiği olmak üzere yeni devletler oluşturulurken mevcut olanlar sınırları değiştirilerek bir kez daha tanınmıştır. Büyük Britanya İmparatorluğu temsilcileri Disraeli ve Lord Salisbury, Konferans öncesi Osmanlı Devleti ile yaptıkları anlaşma sonucu, Kıbrıs'ı Büyük Britanya İmparatorluğu'nun koruması altına almışlardır.

1875-1878 Krizi, Kıbrıs'ın yönetimini ve Büyük Britanya İmparatorluğu'nun yeni düzende takip edeceği iktisadi temelli diplomatik iç ve dış siyasetini belirlemesi sürecinde, İngiliz siyasetçilerini 1879 yılı sonuna kadar meşgul etmiş olmakla birlikte Kriz, Berlin Konferansı'ndan sonra daha çok tartışılmıştır. Gündemden tamamıyla düşmeyen Doğu Sorunu, Büyük Britanya İmparatorluğu'nun, Yakın ve Orta Doğu, özellikle Mısır, Afganistan ve Orta Asya siyasetinde gün geçtikçe daha etkin bir rol almasında başlıca etmen olmuştur.³⁰

1875-1878 Doğu Krizi esnasında "Doğu Sorunu" İngiliz, özellikle Londra basınında geniş ölçüde yer almıştır. 1878 yılı sonunda, esas itibarıyla İngiliz Parlamentosunda cereyan eden tartışmaları yansıtan ancak farklı bakış

²⁹ Bk. William Ewart Gladstone; *Bulgarian Horrors and the Question of the East* [Bulgar Dehşeti ve Doğu Sorunu], (London, John Murray, 1876).

³⁰ Büyük Britanya İmparatorluğu'nun XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren 29 Nisan 1916 Kut yenilgisine kadar ısrarlı bir şekilde izlediği Yakın Doğu, Orta Doğu ve Doğu siyaseti ve bölgede gerçekleşen muharebelerin kapsamlı bir değerlendirmesi için bk. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi 1914-1918*, Cilt III, Kısım I, Ankara, Gnkur. Basımevi, 1979, III'üncü Bölüm, s.63-786. Osmanlı Devleti'nin coğrafi ve stratejik konumu ile Birinci Dünya Savaşı'na girinceye kadar olan siyasi durumunun kapsamlı bir değerlendirmesi için bk. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, Ankara, Gnkur. Basımevi, 1970.

açılırlarına sahip gazetelerde “Doğu Sorunu” başlığı altında çeşitli makaleler yer almıştır.³¹ Rusya’nın Büyük Britanya İmparatorluğu çıkarlarına tehdit oluşturduğunu şiddetle savunan muhafazakâr görüşlü *Pall Mall Gazette* ise Rus-Osmanlı savaşı başladığında Britanya’nın Osmanlı Devleti yanında Rusya’ya karşı savaşa girerek Büyük Britanya İmparatorluğu’nun kazanımlarını Rus tehdidinden koruması gerektiği yönünde makaleler yayımlamıştır.³²

“Doğu Sorunu” bu dönemde sadece basında değil yayımlanan çeşitli kitapçık ve kitaplarda da yoğun bir şekilde ele alınmıştır. Bunlardan; *The Eastern Question: Its Facts & Fallacies* ve *The Eastern Question: The Three Great Perils of England* Bulgaristan’da gerçekleştiği iddia edilen olayları görmezden gelerek Osmanlı Devleti’ni destekleyen siyasetçileri kınamaya yönelik yayımlanmıştır.³³ 1877 yılında yayımlanan *Two Years of the Eastern Question* ve 1878’de yayımlanan *The Russo-Turkish War: Including an Account of the Rise and Decline of the Ottoman Power and the History of the Eastern Question* gibi kitaplar ise sürmekte olan olayları bir an önce kamuoyuna aktarmak için aceleyle yazılmış eserlerdir.³⁴ Öte yandan muhafazakâr görüşe sahip olan kesimler ise sözde gün geçtikçe güçlenen “Panslavizm”³⁵ ve Balkanların Rusların etkisine gireceğine yönelik tehlikeleri, Rus General R.A. Fadeyev tarafından yazılan ve ilk baskısını 1871, ikinci baskısını ise 1876 yılında yaparak çok geniş kitlelere ulaşan *Opinion on the Eastern Question* adlı eserinden ve Rusya’nın İstanbul Büyükelçisi P.N. Ignatiev’in gizli yazışmalarının Britanya’da yayımlanan *Russian Intrigues: Secret Despatches of General Ignatieff and Consular Agents of the Great Panslavic Societies* adlı eserde açığa çıkmasıyla öğrenmişlerdir.

³¹ *The Times* gazetesi 1875 yılı Haziran ayında başlayan Hersek İsyanı ile 1878 yılı sonu arasında konu üzerinde yetkin kişilerin “Doğu Sorunu”na yönelik görüşlerinin de yer aldığı 359 makale yayımlamıştır. Örneğin, 27’nci dipnotta adı geçen “Lord Stratford de Redcliffe on the Eastern Question” başlıklı makale. *Daily News* gazetesi aynı dönemde benzer başlıkta 159 makale yayımlamıştır.

³² H.R. Fox Bourne; *English Newspapers: Chapters in the History of Journalism* [İngiliz Gazeteleri: Gazetecilik Tarihinden Bölümler], Cilt II. (London, Chatto & Windus, 1887), s. 340.

³³ Bk. Malcolm MacColl; *The Eastern Question: Its Facts & Fallacies* [Doğu Sorunu: Gerçekler ve Yanlışlar], (London, Longmans, Green, and Co, 1877).

Bk. Malcolm MacColl; *The Eastern Question: The Three Great Perils of England* [Doğu Sorunu: İngiltere’nin Üç Büyük Korkusu], (London, W. Ridgeway, 1877).

Bk. Malcolm MacColl, *Three Years of the Eastern Question* [Doğu Sorununun Üç Yılı], (London, Chatto, 1878).

³⁴ Bk. Antonio Carlo N. Gallenga; *Two Years of the Eastern Question* [Doğu Sorununun İki Yılı]. (London, Samuel Tinsley, 1877). Henry Montague Hozier; *The Russo-Turkish War: Including an Account of the Rise and Decline of the Ottoman Power and the History of the Eastern Question* [Türk-Rus Savaşı: Osmanlı Gücünün Yükselişi ve Düşüşü ve Doğu Sorunu’nun Tarihçesi], (London, Mackenzie, 1878).

³⁵ Slav halklarının birleşerek bir tek merkezden, İstanbul’dan, yönetilecek olan üniter bir devlet kuracaklarını ileri süren görüş.

³⁶ Bk. R.I. Fadeyev; *Opinion on the Eastern Question* [Doğu Sorunu Üzerine Bir Düşünce], 2’nci Basım. Çev. Thomas Michell (London, Edward Stanford, 1876). Bk. P.N. Ignatiev; *Russian Intrigues: Secret Despatches of General Ignatieff and Consular Agents of the Great Panslavic Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD), Yıl 2019, Sayı 31:1-32*

Bulgaristan'da gerçekleştiği iddia edilen olaylara maruz kalanları desteklemek amacıyla kurulan “Doğu Sorunu Derneği” ve “Doğu Sorunu Ulusal Birliği” gibi oluşumlar, planlı gösteriler düzenleyerek Britanya'nın süratle Osmanlı Devleti'ne karşı Bulgaristan'ı desteklemesini isterlerken muhafazakâr oluşumlar, Britanya'nın mevcut Osmanlı siyasetini devam ettirmesi yönünde pek de planlı olmayan gösteriler düzenlemişlerdir.³⁷

Dönemin muhafazakâr hükûmeti, bu tepkilere güçler dengesi ve büyük devletler diplomasisi çerçevesinde mevcut ilke, düşünce ve hükûmetin kurumsal yapısı içinde “Doğu Sorunu”na sistematik bir yaklaşım sergilemiştir. Rusların Osmanlı Devleti, Yakın Doğu, Orta Doğu ve Orta Asya istikametinde genişleyerek Britanya İmparatorluğu'nun kazanımlarını en iyi ihtimalle sınırlayacak siyasetini engelleyecek birtakım stratejiler geliştirmiş ve bu noktada söz konusu bölgelere süratle askerî müdahalede bulunabilmek maksadıyla tedbir alma yönüne gitmiştir. Kabinede, Dışişleri, Harbiye Nezaretleri ile söz konusu bölgelerde bulunan diplomatlar arasında yaşanan yoğun tartışmalardan sonra müdahale için en uygun coğrafi konumun Kıbrıs olacağı kararlaştırılmıştır.

Bu değişim, Büyük Britanya'nın siyasi ve ideolojik mevcudiyetinde birtakım sürüşmelere yol açmıştır. “Doğu Sorunu”nun yaşandığı dönemde, Disraeli Hükûmetinde, en küçük diplomatik sorunların çözümünden Britanya'nın “Doğu Sorunu” siyasetinde izleyeceği politikanın ana hatlarının belirlenmesine kadar olan konular üzerinde fikir ayrılıkları çıkmıştır.³⁸ Disraeli iktidarı ve “Doğu Sorunu” süresince Büyük Britanya'nın İstanbul Büyükelçisi olan Sir Henry Elliot, Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin daha fazla parçalanmasını önlemek ya da en azından parçalanmasını geciktirmek amacıyla Rusya'ya karşı daha sert bir tutum sergilenmesinin Büyük Britanya'nın çıkarlarının korunabilmesi için önemli olduğunu savunmuşlardır. Savaştan önce Disraeli Hükûmeti Koloni Bakanı Lord Carnarvon ve Dışişleri Bakanı Lord Derby, Osmanlı Devleti'nin korunması kavramını temelde kabul etmekle birlikte Rusya ile girişilecek bir savaşın Büyük Britanya İmparatorluğu'nun geleceği için aynı oranda tehlikeli olacağını savunmuşlardır. 1878 yılında Lord Carnarvon'un ve Lord Derby'nin istifalarından sonra bu görevlere atanan Sir Michael Hicks Beach ve uzun zamandan beri Disraeli Hükûmetinde Hindistan Bakanı olarak görev yapan Lord Salisbury Osmanlı Devleti'nin korunması amacıyla Rusya ile bir savaşa girmeye değmeyeceğini öne sürmüşlerdir.³⁹

Bu gelişmelerden sonra Britanya Hükûmeti ile İstanbul arasındaki diyalog yumuşama sürecine girmiş ve Kırım Savaşı'ndan sonra yürütülen ve “Kırım Sistemi” olarak adlandırılan Osmanlı Devleti'nin korunmasına yönelik siyaset, önemini gittikçe kaybetmeye başlamıştır. Britanya İmparatorluğu “Doğu Sorunu”nu Yakın Doğu'da çözümlenebilmek ve doğuda egemenliğini

Societies [Rus Entrikaları: General İgnatyef'in Gizli Sevkiyatları ve Büyük Panslav Topluluklarının Konsolosluk Görevlileri], (London, W. Ridgeway, 1877).

³⁷ Shannon; s.241.

³⁸ Seton-Watson; VII. Bölüm, “The Growth of Cabinet Dissensions”, s.233-271.

³⁹ age.; s.242.

daha da artıracak, çıkarlarını “Doğu Sorunu”na rağmen güvence altına alacak yeni bir siyaset geliştirmeye başlamıştır. Siyaset adamları ve basın arasında imparatorluğun korunması ile diplomatik müdahale olguları tartışılmaya başlanmıştır. Tartışmalar, Doğu siyasetinin sürekliliğine inanan, ancak her şeyden önce, Britanya’nın çıkarlarını, Avrupa ve dünyada olduğu kadar doğuda da güvence altına almak isteyen kişilerin etkin görevlere getirilmesiyle çözümlenmiştir. Bu yeni siyaset anlayışında Büyük Britanya İmparatorluğu dış siyaseti, geleneksel emperyalist yapısını terk etmiş bunun yerine emperyalist genişlemeyi amaç edinmiştir.

Yeni Bakış Açısına Göre Doğu Sorunu

“Doğu Sorunu”, genel itibarıyla modern uluslararası siyaset tarihinin bir parçası ya da nesnel olarak tanımlanabilen bir bölümü olarak değerlendirilmiştir: Türklerin XIV. yüzyıl ortalarında Gelibolu’ya çıkmalarına kadar tarihlendirilen “Doğu Sorunu” esas itibarıyla Osmanlı Devleti’nin yıkılışından sonra ne yapılabileceği sorunu olarak ele alınmıştır.⁴⁰ Bu konuda yapılan çalışmalarda ağırlıklı olarak “Doğu Sorunu”nun 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı ile başlayan ve Birinci Dünya Savaşı’nın ardından imzalanan Sevr Anlaşması hükümlerince Osmanlı Devleti’nin parçalanması ile ya da 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla “sona erdiği” veya “çözüme kavuştuğu” kabul edilmektedir. Bu kapsamda, J.A.R. Marriott, R.W. Seton-Watson ve Harold Temperley gibi tarihçiler “Doğu Sorunu”nu belirli bir dönemde gerçekleşen temel düşünsel değerlere sahip ve yorumlanabilir bir olgu olarak değerlendirmişlerdir.⁴¹ Konu üzerinde yazılan diğer kitap ve makalelerde ise “Doğu Sorunu” uluslararası siyasetin şekillendirilmesinin öncesinde ve sonrasında çözüme kavuşturularak tarih sahnesinde yerini almış eski bir olgu olarak değerlendirilmektedir.⁴² Ancak günümüzde yine de

⁴⁰ Bk. David Gillard; *The Struggle for Asia, 1828-1914: A Study in British and Russian Imperialism* [Asya Mücadelesi 1828-1914: Britanya ve Rusya Emperyalizmi Üzerine Bir Araştırma], (London, Methuen, 1977);

Bk. G.D. Clayton; *Britain and the Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli* [Britanya ve Doğu Sorunu: Missolonghi’den Gelibolu’ya], (London, University of London Press, 1971). M.S. Anderson, ed.; *The Great Powers and the Near East, 1774-1923* [Büyük Güçler ve Yakın Doğu 1774-1923], (New York: St. Martin’s Press, 1970). Arnold Toynbee, *Turkey: A Past and a Future* [Türkiye: Geçmiş ve Gelecek], (New York, George H. Doran, 1917).

⁴¹ Bk. Seton-Watson; s.ix, 560-561, 570.

Bk. J.A.R. Marriott; s.2-17.

Bk. Harold Temperley; *England and the Near East: The Crimea* [İngiltere ve Yakın Doğu: Kırım], (London, Longmans and Green, 1936).

Bk. Lillian Penson; *Foundations of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902)* [Pitt’ten (1792) Salisbury’ye (1902) Britanya Dış Siyasetinin Temelleri], (Cambridge: Cambridge University Press, 1938).

Bk. H. Temperley ve A.J. Grant; *Europe in the Nineteenth Century (1789-1914)* [On Dokuzuncu Yüzyılda Avrupa], (London, Longmans, 1928).

⁴² Bk. Elie Kedourie; “*Britain, France, and the Last Phase of the Eastern Question* [Britanya, Fransa ve Doğu Sorunu’nun Son Evresi]”, *Proceedings of the Academy of Political Science* [Siyaset Bilimi Akademisi Tutanakları] 29, No. 3, 1969, s. 189-197. Harry J. Psomiades; *The Eastern Question: The Last Phase: A Study in Greek-Turkish Diplomacy* [Doğu Sorunu: Son Evre – Yunan-Türk Diplomasi Üzerine Bir Araştırma], (Thessalonike: Institute for Balkan

Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD), Yıl 2019, Sayı 31:1-32

Avrupa'nın "Doğu Sorunu"nun çözümüyle ilgili bir sonuca ulaşamadığı gözlemlenmektedir.⁴³

1920'lerden sonra yeni (yeniden tanımlanmış) siyasi konuların -milliyetçilik, komünizm, zayıflayan sömürge imparatorlukları vb.- kamuoyunun gündemine girmesiyle birlikte Doğu Sorununa olan ilgi azalmıştır. "Doğu Sorunu" uzmanları, konunun tarih içinde "kapandığını ve tamamen unutulduğunu"⁴⁴ yazmakla beraber bu konuyu 1920'li yıllardan sonra önem kazanan geniş kapsamlı Britanya ve Avrupa tarihi çalışmalarının bir yan dalı olarak ele almışlardır.⁴⁵ Ancak bu yaklaşım Doğu Sorununun Büyük Britanya ve Avrupa tarihi kapsamında kökleri çok derinlere uzanan bir konu olmasının önüne geçememiştir.⁴⁶

"Doğu Sorunu" ile ilgili akademik çalışmaların büyük bir çoğunluğunun Britanya'nın dış siyaseti ile ilgili olması, böylesine geniş kapsamlı bir konunun sınırlanmakta olduğu düşüncesini gündeme getirirse de Britanya'nın bu konudaki rakiplerinin görüşlerini içeren eserler de yazılmıştır. 1930'lu yıllarda B.H. Sumner ve W.N. Medlicott, Rusya'nın Doğu Sorununa yaklaşımını içeren eserler yazmıştır. Sumner, *Russia and the Balkans: 1870-1880* adlı eserinde, Rusya'nın, "Doğu Sorunu"na dâhil oluşunun arkasındaki nedenleri araştırmakla kalmamış⁴⁷ aynı zamanda Rusya'nın o güne kadar Balkanlardaki uluslararası taahhütlerini ve kendi içinde karşı karşıya kaldığı siyasi baskıları da ilk kez ele almıştır.⁴⁸ Medlicott da Britanya'nın, Rusya'nın 1878 itibarıyla Balkanların kontrolünü ele geçirmemesi için zekice izlediği siyasetin Rusları Balkanlardan uzak tuttuğu görüşüne karşı çıkararak Rusların Balkan siyasetini incelemiştir.⁴⁹

Studies, 1968). Morris Jastrow, Jr.; "The Turks and the Future of the Near East [Türkler ve Yakın Doğu'nun Geleceği]", *Annals of the American Academy of Political and Social Science* [Amerikan Siyaset ve Sosyal Bilimler Akademisi Kronikleri], 84, 1919, s. 30-40.

⁴³ Bk. David Fromkin; *A Peace to End All Peace: Creating the Modern Middle East, 1914-1922* [Bütün Barışları Bitirecek Barış: Modern Ortadoğu'nun Yaratılışı], (New York, H. Holt, 1989).

Bk. Misha Glenny; *The Balkans: Nationalism, War, and the Great Powers, 1804-1999* [Balkanlar: Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler 1804-1999], (New York, Viking, 2000). Misha Glenny, "Only in the Balkans [Sadece Balkanlarda]", *London Review of Books* [Londra Kitap Eleştirileri], April 29, 1999, s.12-14.

⁴⁴ Seton-Watson; s. 1.

⁴⁵ Bk. M.S. Anderson; *The Eastern Question, 1774-1923* [Doğu Sorunu 1774-1923], (London, Macmillan, 1968). Bk. A.L. MacFie; *The Eastern Question, 1774-1923* [Doğu Sorunu 1774-1923], (Harlow, Longman, 1996).

⁴⁶ Michelle Tusan; "Britain and the Middle East: New Historical Perspectives on the Eastern Question [Britanya ve Orta Doğu: Doğu Sorunu Üzerine Yeni Tarihsel Değerlendirmeler]", *History Compass* [Tarih Pusulası] 8, No. 3, 2010, s.212-222.

⁴⁷ Bk. B.H. Sumner; *Russia and the Balkans, 1870-1880* [Rusya ve Balkanlar 1870-1880], (Oxford, OUP, 1937).

⁴⁸ Alfred J. Rieber; "The Historiography of Imperial Russian Foreign Policy: A Critical Survey [Rus İmparatorluğu Dış Politikası Tarihi Yazımı: Eleştirel Bir Araştırma]", *Imperial Russian Foreign Policy* [Rus İmparatorluğu Dış Politikası]. ed. Hugh Ragsdale (Cambridge, Cambridge University Press, 1993), s.415-416.

⁴⁹ Bk. W.N. Medlicott; *The Congress of Berlin and After: A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement, 1878-1880* [Berlin Kongresi ve Sonrası: Yakın Doğu Barışının Diplomatik Tarihi], (London: Methuen, 1938).

Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD), Yıl 2019, Sayı 31:1-32

Sumner ve Medlicott'un Doğu Sorununa getirdikleri yeni bakış açısı, 1960-1980 yılları arasında Charles ve Barbara Jelavich tarafından yazılan *A Century of Russian Foreign Policy: 1814-1914* ve *Russia's Balkan Entanglements: 1806-1914* adlı eserlerde daha da geliştirilerek Rus İmparatorluğu'nun dış siyaseti ve diplomasisinin yeterince kurumsallaşmamış olduğu ortaya konulmuştur.⁵⁰ Jelavich'e göre, Rusya'nın Balkanlara müdahalesi ile Balkanları siyasi ve fiziki olarak şekillendirme isteği arasındaki farkın değerlendirilebilmesi, Balkan milliyetçilerinin Ortodoksluğu kullanarak Rusya ile geliştirdikleri dostluğu ve Rusya'nın yardımını ulusal ve bölgesel çıkarları için nasıl "sömürdükleri"nin anlaşılmasını gerektirmektedir.⁵¹ L.S. Stavrianos, benzer şekilde, Rusya'nın Balkanlardaki Ortodoks uluslar üzerinde oluşturduğu hâkimiyetin sorgulanması gerekliliği üzerinde durmuştur. Bulgaristan, siyasi ve ideolojik açıdan Rusya'ya yaklaşırken Romanya Fransa'ya yaklaşmış, Sırbistan ve Yunanistan kendi çıkarları doğrultusunda karmaşık ilişkiler geliştirmişlerdir.⁵²

Jelavichler ve Stavrianos gibi akademisyenler, Doğu Sorununu tek boyutlu uluslararası basit bir sorun olmaktan çıkarıp sorunun aslında çok boyutlu ve bir hayli karmaşık olduğunu ortaya koymuşlardır.⁵³ Barbara Jelavich, Doğu Sorununun salt Osmanlı Devleti'nin parçalanmasından ziyade büyük güçlerin parçalanmayı yönetmek ve dönemin diplomatik gelenekleri sayesinde bundan fayda sağlamak olduğunu vurgulamıştır.⁵⁴

XIX. yüzyılın başlangıcından itibaren Avrupalı büyük güçler tarafından uygulamaya konulan ve 1880'den sonra hızla bölgesel olarak genişlemelerine yol açan "yeni emperyalizm" kuramı, 1950 ve 1960'lı yıllarda John Callaghan ve Ronald Robinson tarafından çok boyutlu olarak incelenmiştir. 1953 yılında yayımladıkları "The Imperialism of Free Trade" başlıklı makalelerinde, Büyük Britanya İmparatorluğu'nun etki sahasını yabancı devletlerle ilişkilerinde Büyük Britanya İmparatorluğu'nun üstünlüğünü kabul ettirmek için iktisadi ve siyasi baskı uygulamak gibi "gayriresmi" girişimlerle⁵⁵ nasıl genişlettiğini ele almışlardır. Böylesi tedbirlerin

⁵⁰ Bk. Barbara Jelavich; *A Century of Russian Foreign Policy: 1814-1914* [Rus Dış Siyasetinin Yüzyılı: 1814-1914], (New York: J.B. Lippincott, 1964). *Russia's Balkan Entanglements 1806-1914* [Rusya'nın Balkan Çıkması 1806-1914], (Cambridge: Cambridge University Press, 1991).

⁵¹ Barbara Jelavich; *Russia's Balkan Entanglements 1806-1914*, s.ix. Charles Jelavich ve Barbara Jelavich; *The Establishment of the Balkan National States 1804-1920* [Balkan Devletlerinin Kuruluşu 1804-1920], (Seattle, University of Washington Press, 1977), s.141-157.

⁵² L.S. Stavrianos; "The Influence of the West on the Balkans [Balkanlarda Batının Etkisi]", *The Balkans in Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century* [Balkan Dönüşümü: On Sekizinci Yüzyıl İtibarıyla Balkan Yaşam ve Siyasetinin Gelişimi], ed. Charles Jelavich ve Barbara Jelavich (Berkeley, University of California Press, 1963), s.209-211.

⁵³ Barbara Jelavich; *Russia's Balkan Entanglements 1806-1914*, s.x.

⁵⁴ Bk. Barbara Jelavich, *The Ottoman Empire, the Great Powers, and the Straits Question, 1870-1887* [Osmanlı İmparatorluğu, Büyük Güçler ve Boğazlar Sorunu 1870-1887], (Bloomington: Indiana University Press, 1973).

⁵⁵ John Gallagher ve Ronald Robinson; "The Imperialism of Free Trade [Serbest Ticaret Emperyalizmi]", *Economic History Review* [İktisadi Tarih Araştırmaları], (New Series) 6, No. 1, 1953, s.1-15.

başarısız olması hâlinde, “yeni emperyalizm” kuramı gereğince Büyük Britanya İmparatorluğu “resmî” çözümleri -Örneğin 1882 İngiliz-Mısır Savaşı’ndaki askerî müdahale- uygulamaya koymuştur.⁵⁶

Bünyesinde pek çok bileşeni barındıran bu kuramı değerlendiren A.G. Hopkins ve Freda Harcourt, dünyadaki iktisadi gelişmelerin Büyük Britanya İmparatorluğu’nun iç politikalarını etkilemesinin yanı sıra farklı coğrafyalara yayılmış olan Büyük Britanya İmparatorluğu’na kendisini savunmak üzere müdahalede bulunma ve imparatorluğu genişletme hakkını vermiş olduğunu öne sürmüşlerdir.⁵⁷ Hopkins ve Harcourt’a göre, İngiliz toplumu ile hükümeti arasında gelişen yakın ilişkiler “gayiresmî” kararları destekleyen “resmî” müdahale, işgal ve imparatorluğa yeni topraklar katmak üzere kararlar almalarına imkân sağlamıştır.⁵⁸

Doğu Sorunu Bağlamında Büyük Britanya İmparatorluğu, Rusya ve Fransa Arasındaki Güç Savaşı

Büyük Britanya İmparatorluğu’nun 1878 Berlin Konferansı’nda Kıbrıs’ı imparatorluk koruması altına alması, Britanya’nın gerek yabancı devletlerle gerekse emperyal siyasetinde ihtiyaç duyduğu erki sağlamıştır.⁵⁹ Büyük Britanya İmparatorluğu’nun, Rusya’nın Osmanlı Devleti’nin yıkılmasıyla elde edeceği kazanımlara ve Rusya’nın Orta Asya’da genişleyerek Hindistan’daki gücünü tehdit eder hâle geleceğine yönelik olarak uzunca bir süredir beslediği korku, Rusya’yı “Doğu Krizi” süresince ve takip eden dönemde Avrupa’daki güçler dengesi kapsamında değerlendirmesini gerektirmiştir.⁶⁰

Büyük Britanya İmparatorluğu’nun Hindistan’ı Rusya tehdidinden koruma ve Orta Asya’da yeni topraklar elde ederek etki alanını genişletme isteği, XIX. yüzyılın başlangıcına kadar dayanmaktadır.

Batıda Kafkas Dağlarından doğuda Çin Türkistanı’na ve Tibet’e kadar uzanan geniş bir coğrafyayı kapsayan Orta Asya, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük güçlerin siyasi üstünlüklerini tesis etmeye çalıştıkları önemli bir ilgi alanı olagelmıştır. Bu ilginin en büyük odak noktası, İngiliz egemenliğindeki Hindistan olmuştur.⁶¹

⁵⁶ age.

⁵⁷ A.G. Hopkins; “*The Victorians and Africa: A Reconsideration of the Occupation of Egypt, 1882* [Viktorya Dönemi ve Afrika: Mısır’ın İşgalinin Yeni Bir Değerlendirmesi]”, *Journal of African History* [Afrika Tarihi Dergisi], 27 (1986), s. 363-391. Freda Harcourt; “*Disraeli’s Imperialism, 1866-1868: A Question of Timing* [Disraeli Emperyalizmi 1866-1868: Zamanlama Meselesi]”, *The Historical Journal* [Tarih Dergisi] 23, No. 1, 1980, s.104-109.

⁵⁸ Hopkins; s.374. Harcourt; s.91-94; 97-104; 108-109.

⁵⁹ Holland ve Markides; “*The Peculiarity of Cyprus* [Kıbrıs’ın Özgünlüğü]”, s.162-188.

⁶⁰ Bk. Peter Hopkirk; *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia* [Büyük Oyun: Orta Asya’da İmparatorluk Mücadelesi], (New York, Kodansha International, 1992). Karl Ernest Meyer ve Shareen Blair Brysac; *Tournament of Shadows: The Great Game and Race for Empire in Central Asia* [Gölgeler Turnuvası: Büyük Oyun ve Orta Asya’da İmparatorluk Yarışı], (Washington, Counterpoint, 1999).

⁶¹ Bk. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi 1914-1918*, Cilt III, Kısım I, Ankara, Gnkur. Basımevi, 1979, s.iii.

XIX. yüzyılın başlangıcında Rus kuvvetlerinin, Müslüman ve Hristiyan halkların yaşamakta olduğu Kafkaslardan İran'ın kuzeyine doğru inmesi, başlangıçta Batı dünyası özellikle İngiltere'nin bölgedeki çıkarları için bir tehdit olarak algılanmamıştır. Rus Çariçesi II. Katerina'nın XVIII. yüzyılda sık sık dile getirdiği Hindistan istikametinde genişleme isteği, 1796 yılında tahta çıkan I. Pavel Petroviç tarafından da kabul görmüş ve bölgeye bir işgal kuvveti göndermiştir. Ancak işgal kuvveti, I. Pavel Petroviç'in ölümünden (1801) sonra geri çekilmek zorunda kalmıştır. Rusların Kafkaslara yönelik bu politikası, Doğu Hint Şirketinin⁶² hâkim olduğu topraklara uzaklığı nedeniyle pek de dikkate alınmamıştır.

1807 yılında gelen İngiliz istihbarat raporlarında, Avrupa'da kazandığı parlak zaferlerle adını duyuran Napoleon Bonaparte (Napolyon)'ın Çar I. Alexander'la birlikte Hindistan'ı ele geçirerek Büyük Britanya İmparatorluğu'nun Hindistan'daki hâkimiyetine son verme önerisi, Büyük Britanya İmparatorluğu Hükümetini ve Doğu Hindistan Şirketi yöneticilerini son derece endişelendirmiştir. Uzun zamandan beri gözünü Hindistan'a dikmiş olduğu bilinen Napolyon, daha da ileri giderek Alexander'a ordularını birleştirerek bütün dünyayı ele geçirmeyi ve sonra da birlikte yönetmeyi dahi teklif etmiştir.

Napolyon'un planına göre, 50.000 Fransız askeri İran üzerinden ilerleyecek ve Afganistan'da Rusların Kazak ordularıyla birleşerek İndus Nehri vadisinden Hindistan'a girecekti. Ancak Napolyon ordusunun geçeceği güzergâhta su bulunmayan büyük çöller ve sıradağların getireceği zorluklar, İngilizler tarafından da tam olarak bilinmemektedir. O güne kadar Hindistan'a

⁶² Doğu Hint Şirketi, Doğu yarıküre ülkeleriyle ticari faaliyetlerde bulunmak isteyen Sir Thomas Smythe'nin başkanlığını yaptığı bir grup Londralı tüccar tarafından Kraliçe I. Elizabeth'in izniyle 1600 yılında "Honorable Company of Merchants of London Trading With the East Indies (Doğu Hint [Adalarıyla] Ticaret Yapan Saygın Londralı Tüccarlar Şirketi)" adıyla kurulmuştur. Şirket, Mugal İmparatoru Cihangir'in izniyle ülkenin doğu ve batı sahillerinde küçük ticaret kolonileri ve fabrikalar kurarak ticari faaliyetlerini geliştirmiştir. Gerek yerli gerekse yabancı kaynaklardan maddi destek alan şirket, XVIII. yüzyılda Londra Borsası'nda büyük bir yer edinmiştir. Babür Şah tarafından 1526 yılında kurulan Mugal İmparatorluğu'nun zayıflamaya başlamasıyla birlikte Asya ve Afrika'da olduğu gibi Hindistan'da da faaliyete geçmek isteyen Fransa'ya karşı kendi faaliyetlerini güvence altına almak maksadıyla Hindistan kıyılarında üslenmiş olan Britanya Donanmasından da yardım alabilen Doğu Hint Şirketi zaman zaman kendisine ait *sepoyları* (Avrupa'da uygulanan askerî eğitime tabi tuttukları ve sayıları yaklaşık 200.000'i bulan paralı asker) kullanarak yerel çatışmalarda etkin bir güç hâline dönüşmüştür. Silahlı kuvvet kullanabilme yeteneğine sahip olan Doğu Hint Şirketi, Plassey'de (1757) ve Buxar'da (1764) kazandığı askerî zaferler sayesinde Bengal eyaletinde kendisine yönetimde denetleme ve vergi toplama gibi büyük yetkiler veren "divani" ödülüne layık görülmüştür. Hindistan'ın iç ve dış pazarlardaki faaliyetlerini elinde bulunduran Doğu Hint Şirketinin topladığı vergiler oldukça büyük bir silahlı kuvveti idame ettirmek için kullanılmıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısında Hindistan'da meydana gelen ekonomik çöküntü, açlık ve Şirketin dileğince vergi toplaması 1857 yılında her iki tarafın da büyük kayıplar vermesine neden olan "Hindistan'ın İlk Bağımsızlık Savaşı"nın başlamasına neden olmuştur. Kanlı olaylarla bastırılan bu "isyan"dan sonra 1868 yılında Doğu Hint Şirketi Hindistan'daki tüm varlığını Büyük Britanya Krallığı'na devretmiştir. <http://www.historyextra.com/period/tudor/the-east-india-company-how-a-trading-company-became-an-imperial-ruler>, Erişim tarihi: 18.06.2019, 22:35.

olan ulaşımını sadece deniz yoluyla yapmakta olan Büyük Britanya İmparatorluğu, stratejik kara yolu ulaşımına çok fazla önem vermemiş, deniz yolunu açık tutmaya çalışmıştır.

Büyük Britanya İmparatorluğu, bu dönemde Rusya'nın oluşturacağı tehditten daha çok Rus ve Fransız ordularında bulunan birbirinden yetenekli komutanlardan hangisinin birleşik Rus-Fransız ordusuna komuta edeceği hususunda endişelenmiştir. İngilizler, Şirket yöneticilerine Hindistan'ı işgal edeceği düşünülen böylesi büyük bir kuvvetin durdurulabileceği ve yok edilebileceği güzergâhların tespit edilebilmesi ve haritalandırılması için gerekli emirleri yayınlamışlardır. Bu maksatla, söz konusu olan kuvvetin geçeceği topraklarda egemen olan İran Şahı ve Afganistan Emiri ile diplomatik görüşmelerde bulunarak onların düşmanla herhangi bir ittifaka girmelerini engellemeye çalışmışlardır.

Napolyon komutasındaki Fransız ordusunun, Rus Çarlığı'nın Doğu Avrupa'daki topraklarını ele geçirerek Moskova'ya girmesi sonucu, Ruslarla birlikte yapmayı planladığı Hindistan seferi unutulmuştur. Napolyon'un büyük kayıplar vererek Rusya'dan geri püskürtülmesinin hemen ardından Hindistan'a yönelik yeni ve çok güçlü bir tehdit daha ortaya çıkmıştır. Rusların Fransızlara karşı verdikleri mücadelenin sonucunda kendilerine olan güven duygularının artmasının getirdiği tutkuyla ikinci kez Kafkaslara inmeye başlamalarını müteakip Hindistan'ın güvenliği için duyulan endişeler de artmıştı. Ruslar, Kafkasya'da bulunan aşiretleri ortadan kaldırarak yönünü doğuya çevirmiş ve Hindistan'ın kuzeyinde bulunan çöllerle dağlık arazilerde kurulmuş olan köklü Müslüman Kiva, Buhara ve Hokan hanlıklarına doğru ilerlemeye başlamıştı. Rusların doğu istikametinde hızlanmaları İngiltere ve Kalküta'da bulunan Doğu Hindistan Şirketini harekete geçirmişti.

Daha önce dünya siyasetinde dikkate alınmayan bölgeler, bir anda savaş çıkması hâlinde kullanılacak dağ geçitlerini ve çölleri haritalamak, ellerinde bulunan haritalardaki eksiklikleri tamamlamak, Rusların manevralarını raporlamak ve bölgedeki hanlıkların liderleri ile dostluklar kurmak isteyen İngiliz casusların, genç subayların, kâşiflerin ve seyyahların ilgi odağı hâline gelmiştir.⁶³ 1810 yılında başlatılan bu girişimler, Hindistan'ın savunulması için son derece önemli teşebbüsler olmuştur. İngilizler dağlık bölgelerde yaşayan kabiliyetli köylüleri gizli haritalama yöntemleri konusunda eğitip bilinmeyen bölgelere gönderirken Ruslar da Avrupalıların giremeyecekleri yerlere Moğol rahipler göndermişlerdir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusların Orta Asya'da İpek Yolu üzerinde bulunan eski kervansarayları ve hanlıkları birbiri ardına ele geçirmeye başlaması Batı dünyasının gündeminde yoğun bir şekilde yer almıştır. Rus ordularının öncüsü olan Kazak süvari birlikleri her geçen gün Hindistan'a daha da yaklaşarak 1865'te Taşkent'i Rus Çarlığı'na biat

⁶³ Bk. Peter Hopkirk; *The Great Game: On Secret Service in High Asia* [Büyük Oyun: Asya'nın Derinliklerinde Gizli Görev], London, John Murray, 2006.

ettirmişler, iki yıl sonra Semerkant ve Buhara'yı, beş yıl sonra da ikinci teşebbüslerinde Kiva Hanlığı'nı ele geçirmişlerdir.

Rus Çarlığı'nın başkenti St. Petersburg'tan yapılan açıklamalar Hindistan'a karşı saldırgan bir tavır izlenmeyeceği yönünde olmuşsa da Rus ordularının ilerlemesi devam etmiştir. Rus orduları bir günde yaklaşık 140 km² büyüklüğündeki bir alanı işgal ederek Hindistan'a doğru ilerlerken yüzyılın başında Hindistan ile Rusya arasındaki yaklaşık 3200 km olan mesafe yüzyılın sonuna doğru yer yer 40 km'ye kadar düşmüştür. Bütün bu gelişmeler sonucunda Rusların Orta Asya'yı kendi egemenlikleri altına alma kararlılığında oldukları açıkça ortaya çıkmıştır. İngilizler, Orta Asya'nın ele geçirilmesinden sonraki adımın imparatorluklarının en değerli varlığı olan Hindistan olacağından endişe etmişlerdir.

Ruslarla İngilizler arasındaki mesafe daraldıkça "Büyük Oyun" daha da sertleşmiştir.

Orta Asya, XIX. yüzyılın başlangıcından itibaren, büyük güçlerin üzerinde nüfus alanlarını genişletmek için birbirleriyle kıyasıya mücadele ettikleri ve bölgedeki ülkelerin de aktif olarak katıldıkları "Büyük Oyun"⁶⁴ sahne olagelmıştır. Orta Asya devletlerinin -Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan- tarihleri boyunca kendi içlerinde yaşadıkları siyasi, iktisadi, etnik, dinî ve sosyal yapılarındaki istikrarsızlıkların komşularıyla aralarındaki ilişkilere bölgesel bir güç olma isteği olarak yansması, son derece ciddi sonuçlar doğurmuştur.⁶⁵ Bölgesel güç olma isteğinin başlıca nedeninin Rusya'nın bölgeyi ele geçirmesine kadar etnik grupların göçebe bir şekilde yaşamaları sebebiyle bölgede sınırları belli hiçbir ulus-devletin olmaması gösterilmektedir.

⁶⁴ İngiliz Doğu Hindistan Şirketince Kandahar'da görevlendirilen ve daha sonra da Orta Asya'da İngiltere için çeşitli faaliyetlerde bulunan İngiliz Albay Charles Stoddart'la birlikte görev yapan Yüzbaşı Arthur Conolly tarafından ilk kez kullanıldığı düşünülen "Büyük Oyun [Great Game]" ifadesi, İngiliz şair ve roman yazarı Rudyard Kipling'in *Kim* (1901) adlı eserinde ölümsüzleştirilmiştir. Uluslararası ilişkiler alanında Orta Asya'ya yönelik yapılan akademik çalışmalarda kullanılması ise ilk kez Prof. H.W.C. Davis'in 10 Kasım 1926 günü British Academy'de sunduğu "The Great Game in Asia (1800-1844)" başlıklı makalesiyle olmuştur.

⁶⁵ Boris Z. Rumer; "The Gathering Storm in Central Asia," *Orbis*, Cilt 37, Sayı 1, Kış 1993, s.89.

Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD), Yıl 2019, Sayı 31:1-32

Fransa, Büyük Britanya İmparatorluğu ve Rusya, kendi çıkarları doğrultusunda Orta Asya devletlerinde istikrarı sağlamak ve etki alanlarını genişletmek üzere XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde bölgede bir güç savaşına girişmişlerdir.

Orta Asya, yüzyıllar boyunca büyük güçlerin yoğun rekabetine sahne olmuştur. XIX. yüzyılda, Büyük Britanya İmparatorluğu bir başka Avrupalı devletin Asya'daki Müslüman devletlerin içinde buldukları siyasi çöküntüyü kendi çıkarına kullanabileceğinden endişe duymaya başlamıştır. Bölgeye önce Fransızlar sonra da Orta Asya'yı Yeni Dünya monarşi rejimlerini kurmakla tehdit eden eski fatihlerin geçtiği yollardan ilerlemek isteyen Ruslar göz dikmişti. Britanya'nın kendi adına duyduğu endişe ise Rus İmparatorluğu'nun Güney Asya'ya kadar ilerlemesinin doğuracağı sonuçlardı. XIX. yüzyılın son çeyreğinde "Avrupa'da, bir sonraki savaşın -korkulan kaçınılmaz savaşın- Büyük Britanya İmparatorluğu ile Rusya'nın birbirlerine meydan okumasından kaynaklanacağı" düşüncesi oldukça yaygındı.⁶⁶

Büyük Britanya İmparatorluğu, XIX. yüzyıl Çarlık Rusyası'nı dikkatle izliyordu. Rusya'nın kültürel uzaklığı ve teknolojik geri kalmışlığının Viktorya Dönemi Britanyası'nın göstermekte olduğu kalkınma ile mukayese edilemez olduğuna inanılıyordu. Diğer taraftan Rus İmparatorluğu'nun büyüklüğü ve genişleme tutkusu rakibini çok yakından izleyen Britanyalıları endişelendiriyordu. Büyük Britanya İmparatorluğu "taçtaki mücevher" olan Hindistan'ın Rusların eline geçmesinden korkuyordu. Bu korku, Rusya'nın bölgedeki hanlıkları bir biri ardına ele geçmesiyle birlikte daha da

⁶⁶ D. Fromkin; "Great Game in Asia [Asya'daki Büyük Oyun]", Foreign Affairs [Dış İşleri], 58(4), (1980), s.936-951.

derinleşmişti. İngilizler, Rus stratejisinin bir sonraki adımının Hindistan'ı tam olarak ele geçirmeden önce Afganistan olacağına inanmışlardı. Büyük Britanya İmparatorluğu bu endişesi nedeniyle, "Büyük Oyun[un]" ilk ve en büyük çatışması olarak kabul edilen Birinci İngiliz-Afgan Savaşı'nı (1839-1842) ilan etmiş ancak Afganistan'da kendi siyasal çıkarlarına uygun bir yönetim oluşturamamıştır. Kabil'den isteğini gerçekleştirilmeden ayrılan İngilizlerin Afganistan'a yönelik hayalleri bir süreliğine de olsa sekteye uğramıştı. Buna rağmen İngilizler yine de Afganistan'ı Rus yayılmacılığını çevreleme stratejilerinin ana unsuru olarak kabul etmeye devam etmişlerdir.

"Büyük Oyun"

Günümüzde bölgesel ve küresel çıkarların birbirleriyle etkileşimi, çatışması ve birbirlerinden ayrılması olarak tanımlanan "Büyük Oyun", Arthur Conolly'nin ifadesiyle "[bir] bölgede güç ve nüfuz arayışıdır."⁶⁷ Gerçekte, "Büyük Oyun"un Afganistan'ın tampon bir devlet olarak ortaya çıkmasıyla sonuçlanan Rus ve Büyük Britanya İmparatorluklarının XIX. yüzyılda Orta Asya'da egemenlik sağlamak üzere giriştikleri sömürgecilik ve stratejik rekabet olduğu ifade edilmektedir. 1813 yılında imzalanan Rus-İran Antlaşması ile 1907 yılında imzalanan İngiliz-Rus Mutabakatı, 1917 Rus Devrimi'nden sonra çıkan küçük çaplı çatışmalara rağmen Büyük Oyun'un zaman içinde sınırlarını belirleyen tarihî iki kilometre taşı olarak kabul edilmiştir.⁶⁸

Büyük Oyun, iki büyük güç olan Rusya ve Büyük Britanya İmparatorluğu'nun toprakları arasındaki bölgede siyasî hâkimiyet kurmak, kontrol ve güvenliği sağlamak amacıyla giriştikleri bir mücadeledir. Afganistan ve çevresinde hâkimiyet sağlamanın Hint Okyanusu'nun sıcak sularına erişimde en önemli adım olduğunu değerlendiren Ruslar, daha sonra Kazakistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan devletlerinin kurulacağı bölgeleri fethetmişlerdir. Bölge, İngilizler için Hindistan'daki bütün sömürgelerini korumak için hayati önemi haizdir.

Büyük Oyun'la aynı dönemde gerçekleşen İngiliz Sanayi Devrimi, İngiliz donanmasının çok daha gelişmiş olanaklarla teçhiz edilmesini sağlamasına rağmen Büyük Britanya İmparatorluğu'nun Rusların Hindistan'da yapacakları olası bir taarruzda yeterli ateş gücünü bölgeye sevk ederek süratle önlem almasına olanak vermemiştir. Bu gerçekçi ve askerî endişeler, Büyük Britanya İmparatorluğu'nu, Hindistan ve Orta Asya'ya keşif kolları sevk ederek söz konusu bölgelerin haritalarını geliştirmeye mecbur bırakmıştır. Keşif kolları aynı zamanda, İngilizlerin olduğu kadar Rusların da hızlı ve tehditkâr bir şekilde ilerledikleri bölgeye girişlerini kolaylaştırmak

⁶⁷ T. Lansford; "The Great Game renewed? US – Russian rivalry in the arms trade of South Asia [Büyük Oyun Yenelendi mi?]", Security Dialogue [Güvenlik Diyalogu], 33(2), 2002, s.127-140.

⁶⁸ D. Kelly; "End of the Great Game: British intervention in Russia's Southern Borderlands and the Soviet response [Büyük Oyunun Sonu: Rusya'nın Güney Sınırlarına Britanya Müdahalesi ve Sovyetlerin Yanıtı]", The Journal of Slavic Military Studies [Slav Askerî Araştırmalar Dergisi] 13(4), 2000, s.84-100.

üzere yerel aşiret liderleriyle istikrarsız ittifaklar kurmaktan da sorumlu olmuştur. Çıkar çatışması ve büyük bir rekabete sahne olan Büyük Oyun'da Rusya ve Büyük Britanya İmparatorluğu birbirlerine karşı hiçbir zaman doğrudan savaş ilan etmemişlerdir. Her iki tarafın da bölge hâkimiyetini diğerine bırakmamak üzere giriştiği Büyük Oyun, aslında, o güne kadar gerek Büyük Britanya gerekse Rus imparatorlukları tarafından hiç de bilinmeyen uzak bölgelerde -Orta Asya'da- sessizce cereyan etmiştir. Her iki tarafın da korktuğu istila, hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. David Fromkin iki imparatorluk arasındaki çekişmenin “doğası itibarıyla çok farklı biçimlerde” tanımlandığını belirterek “Britanya ve Rusya arasındaki karmaşık fikir ayrılıklarının sonucunda ortaya çıkan Büyük Oyun'da tarafların ortaya sürdükleri gerekçelerin günümüz tarihçileri arasında hâlen tartışılmakta” olduğunu ifade etmektedir.⁶⁹

“Büyük Oyun”, üç evrede gerçekleşmiştir.⁷⁰ İlk evrede, Rus İmparatorluğu'nun XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın başlarında Kafkaslarda ve Orta Asya'da genişlemeye başlaması, Hindistan'da *de facto* güç olan Doğu Hindistan Şirketinde endişelere yol açmıştır. Rusya'nın niyetinden korkan Şirket, emrindeki subayları Hindistan'ın kuzey sınırlarını incelemek üzere görevlendirmiştir.⁷¹ XIX. yüzyılda Orta Asya ile ilgili konulara ağırlık veren Büyük Britanya İmparatorluğu Hükûmeti, o ana kadar kapsam itibarıyla istisnai bir olgu olan Büyük Oyun'u imparatorluğunun savunmasının olduğu kadar dış siyasetinin temel ilkesi hâline getirmiştir. Kullandığı yöntemler, gizli ajanların sağladığı bilgilerden bu bilgiler doğrultusunda -nadiren de olsa- gerçekleştirdiği askerî operasyonlara kadar değişiklikler göstermiştir. Büyük Oyun'un ilk evresi 1907 yılında imzalanan İngiliz-Rus Mutabakatı ile sona ermiştir.

Büyük Oyun'un ikinci evresi (1907-1917) yaklaşık on yıl sürmüştür. Bu dönemde gizli ajanlar tarafından yerel halkları ve aşiretleri kendi çıkarları için örgütlemeye çalışmak ilk defa uygulanan bir yöntem olmuştur.

İkinci evrenin en önemli olaylarından biri, İngiliz-Rus ilişkilerini etkileyen milliyetçilik akımı ve Türk milliyetçiliğinin iki ülke ilişkilerindeki belirleyici etkisidir.

Fransız İhtilali'nin etkisiyle Balkanlarda özellikle Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan'da başlayan milliyetçilik akımı, genişleme siyaseti güden Rusya ve diğer büyük Avrupa devletlerinin müdahaleleriyle öncelikle Panslavizmin ortaya çıkmasına neden olmuş ve bu akım çok geçmeden bu ülkelerde birer bağımsızlık mücadelesine dönüşmüştür. Osmanlı Devleti'nde ise Balkanlarda yayılmaya başlayan milliyetçilik akımına ve Balkan

⁶⁹ Fromkin; s.941.

⁷⁰ P. Hopkirk; “*The Great Game revisited?* [Büyük Oyuna Dönüş?]”, Asian Affairs [Asya Araştırmaları], 33 (1), 2002, I. Bölüm.

⁷¹ Bu subaylardan olan Alb. Charles Stoddard ve Yzb. Arthur Conolly'nin Asya'daki faaliyetlerine ve idamlarına kadar giden sürece ilişkin günceler Peter Hopkirk tarafından yayımlanmıştır. Bk. Hopkirk; 2006.

Savaşlarında alınan askerî ve siyasi yenilgilere bir tepki olarak 1908 yılında “Jön Türkler” hareketi başlamıştır. Türklerin Anadolu ve Rumeli’de yaşayan şuurlu bir millet olduğu olgusuna dayanan bu hareket gün geçtikçe kuvvetlenen Türk milliyetçiliğine dönüşmüştür. Bu hareket kısa bir zaman zarfında Osmanlı Devleti’nin sınırlarını aşarak nüfus açısından daha kalabalık olan ve Rus yönetimi altında yaşayan Türkler arasında da büyük bir hareket hâline dönüşmüştür. Büyük Britanya İmparatorluğu istihbaratının “Panturanizm” olarak adlandırdığı bu milliyetçilik akımının temelleri 1880 yılında “dilde, fikirde ve işte birlik” zemininde Gaspıralı İsmail Bey tarafından atılmıştır. Türk milliyetçiliğinin Rumeli’den başlayarak öncelikle Kafkaslara oradan Orta Asya’ya, Afganistan’a ve nihayetinde Hindistan’ın kuzeyine kadar yayılma ihtimali karşısında Büyük Britanya İmparatorluğu istihbaratı dikkatini bu bölgelerde yaşayan Türk kavimleri üzerine yoğunlaştırmıştır.⁷²

“Turancılık” olarak da nitelendirilen Türk milliyetçiliğinin ilkelerinin “İttihat ve Terakki Fırkası”nın önde gelen isimleri tarafından benimsenmesi, Çarlık Rusya’sının Bolşevik İhtilali’yle yıkılma sürecine girmesi, Enver Paşa’nın “Turancılığı” Osmanlı dış siyasetinin odak noktası hâline getirme yolundaki gayretlerini artırmıştır. Türk basın ve kamuoyunun çoğunluğunun da bu ilkeleri benimsemeleri üzerine “Turancılık” bir bakıma Osmanlı Devleti’nin genel siyaseti hâline gelmiştir. Osmanlı Devleti, bu kapsamda, Birinci Dünya Savaşı’nın ilk yılı içinde, Eylül 1914 tarihinde, Gürcistan’ın Rusya’dan bağımsızlığını kazanması için mücadele eden “Millî Gürcü Komitesi” ve Azerbaycan’ın “Difai” adlı gizli teşkilatıyla görüşmeler yaparak ciddi adımlar atmıştır. Bu görüşmelerde alınan kararları hayata geçirmek üzere Osmanlı Harbiye Nezaretinin Aralık 1914 ve Ocak 1915 tarihleri arasında Kafkaslarda yaşayan Türklerle birleşerek tabii Türk sınırlarına ulaşmak maksadıyla düzenlediği Sarıkamış Harekâtı mevsim koşulları nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁷³

Alınan kararların öncelikle Kafkasya’da uygulamaya konmasının karşısındaki esas güçlük, uzun yıllar Rus yönetimi tarafından millî kültürlerinin gelişimi -kültür, dil, askerlik ve iktisadi alanlarda- sistematik bir şekilde geri bırakılmış olan bölge halklarının Rusya’ya karşı topyekûn bir mücadele başlatma isteğinin zayıflamış olmasıdır. Bu dönemde Osmanlı Devleti sadece Gürcistan ve Azerbaycan değil başta Kafkaslarda bulunan Çerkezler olmak üzere diğer kavimlerle de yakın ilişkiler kurmuştur. Rusya ile olan sınır bölgesinde tampon devletler kurmak isteyen Osmanlı Devleti, Kafkaslarda ortaya çıkacak yeni oluşumların İran, Orta Asya, Afganistan ve Kuzey Hindistan’da da gerçekleştirilebileceğine inanmıştır.⁷⁴

⁷² Nasır Yüceer; *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı: Azerbaycan ve Dağıstan’ın Bağımsızlığını Kazanması 1918*, Ankara, Gnkur. Basımevi, 1996, s.39.

⁷³ age.; s.39-40.

⁷⁴ age.; s.40-41.

1917 yılında Çarlık Rusyası'nda yaşanan gelişmeler Rus ordularının savaştıkları tüm cephelerden geri çekilmesine neden olmuştur. Rus ordularının Kafkaslardan çekilmeye başlamasıyla birlikte meydana gelen idari boşluk Almanya, Büyük Britanya İmparatorluğu ve Fransa tarafından bölgede yaşayan bazı halkların Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtılması suretiyle doldurulmak istenmiştir. Osmanlı Devleti de bölgedeki "millî ideallerini ve Rus idaresi altındaki bütün ırkdaşlarını içine alan ve onlarla birleşmesine imkân verecek" bir yapılanmaya gidebilmek maksadıyla bölgeye Ekim 1917 ve Mart 1918 tarihleri arasında -Britanyalıların XIX. yüzyıl boyunca Orta Asya'da yaptıkları gibi- ordu mensupları aracılığıyla gerekli istihbarat çalışmalarında bulunmuştur.⁷⁵

Yapılan istihbarat çalışmaları neticesinde ortaya çıkan otorite boşluğundan faydalanarak Azerbaycan petrol havzalarına sahip olmak isteyen Avrupalı büyük devletlerin kıskırttığı Kafkas halkları Azerbaycan'ı hedef hâline getirmişlerdir. Yaşanan gelişmeler Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'nden yardım istemesini gerektirmiştir. Harbiye Nazırı Enver Paşa 16 Şubat 1918 tarihinde yayımladığı bir emirle "Kafkasya, Dağıstan, Türkistan ve Rusya'ya tâbi bütün İslam memleketlerine muhtaç oldukları yardım ve desteğin verilebilmesi için merkezi Tahran'da olan bir teşkilat oluşturulmasını" istemiştir.⁷⁶ Bu emir, Brest-Litovsk görüşmelerinin 3 Mart 1918 günü anlaşmayla sonuçlanması neticesinde uygulama olanağına kavuşmuştur. 18 Mart 1918 günü Bolşevik, Rus ve Ermeni unsurlar Azerbaycan'ın petrol tesislerinin bulunduğu başkent Bakü'de geniş çaplı yıkım ve kıyımlar gerçekleştirmiştir. 1917 yılı itibarıyla Osmanlı Devleti'nden yardım isteyen Dağıstan ve Azerbaycan hükûmetlerinin yineledikleri yardım taleplerine yanıt verebilmek amacıyla nüvesini 6'ncı Osmanlı Ordusunun oluşturacağı "Kafkas İslam Ordusu"nu kurma kararı yürürlüğe konmuştur.

11 Mayıs 1918-4 Haziran 1918 tarihleri arasında yapılan Batum Konferansı sonrası "Maverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti" dağılmış ve Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan devletleri kurulmuştur. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında aynı gün bir dostluk ve iş birliği antlaşması imzalanmış ve böylece Azerbaycan, ülkede asayiş ve güvenliğin sağlanması, devlete yönelen tehditlerin bertaraf edilebilmesi için Türkiye'den askerî yardım isteyebilme olanağına kavuşmuştur.

Bu antlaşma, Azerbaycan'ı Rusya'nın bir parçası olarak kabul eden ve Türk ordusunun Azerbaycan'a girerek Bolşevik Rus ve Ermeni ittifakını bozması ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesi hâlinde Bolşevik ihtilalinin ana mali kaynaklarından biri olan Bakü petrolerinin elinden çıkacağını düşünen Bolşevik Hükûmetini tedirgin etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ile pek çok cephede savaşan Büyük Britanya İmparatorluğu, Osmanlı Devleti'ni Irak, İran ve Hindistan'dan uzak tutmak ve Orta Doğu petrol yataklarında olduğu kadar

⁷⁵ age.; s.40.

⁷⁶ age.; s.42.

Bakü petrollerinde de söz sahibi olabilmek için Türk ordusunun Azerbaycan Harekâtı'nı önlemeye yönelik her türlü faaliyetin içinde yer almış, Bakü'yü Bolşevik Rus ve Ermenilerle birlikte Osmanlı ordularına karşı savunmaya çalışmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan, İran ve İslam birliği gibi konularda desteğini esirgemeyen Almanya da Azerbaycan ile yapılan dostluk antlaşmasından sonra Osmanlı Devleti'ne karşı tavrını tamamen değiştirmiştir. Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'a girişini engellemek üzere Almanya'nın Gürcistan'daki askerî ve siyasi temsilcisi General Franz Kress von Kressenstein görevlendirilmiştir. General von Kressenstein bu uğurda çok farklı yöntemlere müracaat etmekten kaçınmamış, bu uğurda düşmanı olan Rusya ile bile bir anlaşmaya varmıştır.⁷⁷ Kendi başarılarına olmasa bile Osmanlı ordusu ile birlikte Bakü'ye girmek isteyen Almanya'nın Kafkaslardaki ana hedefi, Sovyet Rusya ve Büyük Britanya İmparatorluğu gibi Bakü petroleri olmuştur.

Sovyet Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmesinin ardından İtilaf devletleri cephesinde açılan 3.000 kilometrelik bir hattın boşalmasına neden olan Bolşevik İhtilali'nin etkileri büyük bir hızla Avrupa'ya ve Avrupa emperyalizminin Asya'daki sömürgelerine doğru yayılmaya başlamıştır. Büyük Britanya İmparatorluğu, Rus ordusunun dağılmasından yararlanan Alman kuvvetlerinin Karadeniz'in kuzeyinden ilerleyerek Ukrayna ve Kırım'a ulaşabileceklerini ve Gürcistan'da bir köprübaşı tesis edebileceklerini, Osmanlı Devleti'nin ise söz konusu olan bu antlaşmaya dayanarak Kafkaslar üzerinden doğudaki Türk ve Müslüman kavimler üzerinde büyük bir etki yaratabileceğini öngörüordu.

Osmanlı ordusunun Kafkaslar ve Azerbaycan üzerinden İran istikametinde ilerlemesi hâlinde Bağdat'ın kaybedilebileceğini değerlendiren Büyük Britanya İmparatorluğu, Osmanlı kuvvetlerinin doğuya doğru ilerlemesini engellemek istemiştir. Hazar Denizi'nin kuzeyinde ve Kafkasya'da Bolşeviklere, güneyinde ise Irak'ı kuzeyden, doğudan ve güneyden gelebilecek tehditlere karşı güvence altına almak suretiyle Hindistan'daki varlığını sürdürebilmenin yanı sıra Orta Doğu ve Asya'daki çıkar noktalarının emniyetini sağlamaya çalışmıştır. Dolayısıyla Büyük Britanya İmparatorluğu, Hindistan'dan Kafkaslara kadar uzanan büyük bir coğrafyada nüfuz alanı oluşturacak, Bakü petrollerini ele geçirerek Kafkaslarda ve Hazar Denizi'nin güneyinde yeni iktisadi alanlar elde edecekti. Büyük Britanya İmparatorluğu, bu düşüncelerini hayata geçirebilmek için Irak'taki kuvvetlerinin bir bölümünü İran üzerinden Kafkasya'ya nakletme imkânı bulduğu gibi Hindistan'daki kaynaklarından da yararlanabilmiştir.

Büyük Oyun'un üçüncü evresi 1917 Rus Devrimi'ni izleyen dönemde, Lenin'in önderliğinde "Asya'yı emperyalist güçlerin hâkimiyetinden silahlı

⁷⁷ age.; s.58-67.

ayaklanmayla özgürleştirmek” isteyen Bolşeviklerin eylemlerini Asya’ya yönlendirmeleriyle sahnelenmeye başlamıştır.⁷⁸ Bu evre, Bolşeviklerin Çarlık Rusyası’nın nüfuz alanlarını ele geçirmelerine kadar sürmüştür. Bu döneme damgasını vuran kişilerin bireysel amaçları ve sonları her ne olursa olsun temel amaç olan imparatorlukların güvenliği ve gücü hiç değişmemiştir.

Söz konusu olan bu dönemde bölgede iddia edildiği gibi İngilizlerin faaliyetlerine yön veren güçlü bir İngiliz istihbarat ağının olmadığını öne süren Morgan’a göre, gerek Rusların gerekse İngilizlerin bölgede giriştikleri çatışmalar ve entrikalar “doğruluğu hiçbir zaman ispatlanmamış söylencelerden ibaret olup o dönemde Orta Asya’da her gün karşılaşılan son derece sıradan” olaylardır.⁷⁹

Malcolm Yapp, 16 Mayıs 2000 tarihinde British Academy’de Elie Kedourie Anma Konferansı’nda sunduğu “*The Legend of the Great Game*”⁸⁰ başlıklı bildirisinde, Rusya’nın yayılcı siyasetini kabul etmekle birlikte, Büyük Britanya İmparatorluğu’nun Rusya ile Orta Asya’da giriştiği rekabetin vurgulanmaya çalışıldığı gibi Orta Asya’yı hâkimiyet altına almak ya da Hindistan’ı Rus istilasından korumak olmadığını ve daha ziyade yerel halklar üzerinde kontrol sağlamaktan ibaret olduğunu ifade etmiştir. Yapp’a göre, Viktorya Dönemi Britanyası için Hindistan’daki Büyük Britanya İmparatorluğu çıkarlarının önünde bulunan esas tehlike dışarıdan gelebilecek tehlikelerden ziyade Hindistan’ın içinden kaynaklanmaktaydı.

“Yeni Büyük Oyun” Kuramı

İkinci Dünya Savaşı sonrasında “Büyük Oyun” kavramı, yerini “Yeni Büyük Oyun”a bırakmıştır. Söz konusu iki büyük oyun arasındaki sürekliliği sağlayan ana unsur, Orta Asya’nın coğrafi konumu olmuştur.

Orta Asya, yüzyıllar boyunca Avrupa’dan Asya’ya uzanan yolların kesiştiği bir kavşak noktası olmuştur. Tarih boyunca bölge Orta Asya halkları tarafından eş zamanlı olarak yönetilmiştir. Xiaojie Xu bölgeye hâkim olan medeniyetlerin nüfuzlarını dünyanın diğer bölgelerine de hissettirdiklerini ifade etmektedir.⁸¹

Orta Asya; Hazar Denizi, Sibirya, Moğolistan, Tibet ve Hindu Kuş Dağları ile çevrili geniş stepler, çöller ve büyük dağlarla kaplı bir iç bölgedir.⁸² Orta Asya’nın iktisadi ve siyasi yapısı dünyanın diğer bölgelerine zorlu geçiş

⁷⁸ Hopkirk; 2002, s.61.

⁷⁹ G. Morgan; “*Myth and reality in the Great Game* [Büyük Oyun’da Mit ve Gerçeklik]”, *Asian Affairs* [Asya Araştırmaları], 1973, 60, s.55-65.

⁸⁰ Malcolm Yapp; “*The Legend of the Great Game* [Büyük Oyun Efsanesi]”, *Proceedings of the British Academy* [Britanya Akademisi Tutanakları], s.111, 179-198.

⁸¹ Xiaojie Xu; “*The Oil and Gas Links Between Central Asia and China: A Geopolitical Perspective* [Orta Asya ve Çin Arasında Petrol ve Doğal Gaz Bağlantıları]”, *OPEC Review* [OPEC Araştırmaları], Mart 1999, s.33.

⁸² R. Kandiyoti; “What price access to the open seas? The geopolitics of oil and gas transmission from the Trans-Caspian Republics [Açık Denizlere Çıkışın Maliyeti? Trans-Kafkasya Cumhuriyetlerinden Petrol ve Gaz Taşımacılığı]”, *Central Asian Survey* [Orta Asya Araştırmaları] 27 (1), 2008, s.75-93.

sağlayan coğrafi konumuyla karakterize edilmektedir. Xu, “Orta Asya devletlerinin yaşamlarının birkaç geçiş koridoruna ve yaşamsal önemi haiz ulaşım ağlarına bağlı” olduğunu ifade etmektedir.⁸³

Uluslararası jeopolitika söz konusu olduğunda, büyük güçlerin siyasi ve iktisadi çıkarları üzerindeki etkisi nedeniyle Orta Asya'nın dünyanın en önemli bölgelerinden biri olduğu söylenmektedir. Zhao Huasheng'in ifadesiyle Orta Asya “Rusya'nın bölge ülkeleriyle özel ilişkileri olmakla beraber büyük güçler arasında tampon bölge” oluşturmaktadır.⁸⁴ Çoğu siyasi analiz uzmanı Orta Asya'nın “dünyadaki güç mücadelesi için oynanan ‘satranç oyununda’ kilit bir oyuncu olarak yerini korumaya devam ettiğini” savunmaktadır.⁸⁵

Bu kapsamda, Orta Asya'nın günümüze kadar uzanan önemi Mackinder/Haushofer tarafından geliştirilen jeopolitik doktrini yeni bir bakış açısıyla yorumlayan, Orta Asya'yı “Avrasya Balkanı” olarak tanımlayan ve Orta Asya'nın “[barındırdığı] enerji kaynakları ile çok önemli bir jeopolitiğe sahip, sosyopolitik açıdan istikrarsız, büyük bir güç potansiyeli” olduğunu ifade eden Zbigniew Brzezinski, “ABD'nin bölgeye yönelik amacının söz konusu olan bu jeopolitik alana hiçbir gücün sahip olamamasını sağlamak olmalıdır.” demiştir.⁸⁶ Dünyada son derece merkezî bir konuma sahip olan Avrasya'nın önemi, Iseri tarafından bir adım öteye taşınmış ve “bu alanı kontrolü altına alan, dünyaya hâkim olacaktır,” ifadesiyle de bir kez daha vurgulanmıştır.⁸⁷ Orta Asya, Soğuk Savaş döneminden sonra ortaya çıkan yeni uluslararası konjonktürü etkileyen bir rekabet ortamı olmuştur. Diğer bir deyişle, jeopolitik açıdan değerlendirildiğinde bu olgunun “bölgenin kapsadığı alanın büyüklüğü tarafından” belirlendiğini ifade eden Huasheng “büyük güçlerin uluslararası alanda baskı kurabilmeleri için büyük kara parçalarına ihtiyaç duyduklarını” da vurgulamaktadır.⁸⁸ Bu nedenle günümüz siyaset analizcileri Orta Asya'nın “‘Yeni Dünya Düzeni’ kapsamında son derece belirgin bir yere sahip” olduğuna sıklıkla vurgu yapmaktadırlar.⁸⁹

Büyük Oyun kuramı; Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ı kapsarken “Yeni Büyük Oyun” kuramı bu ülkeler kapsamına Kuzeydoğu Gürcistan'da Pankisi Boğazı'ndan başlayarak sınırları henüz tam olarak tanımlanmamış Avrasya'yı, Hazar Denizi havzasını ve Afganistan'ı da dâhil etmektedir.⁹⁰ Öte yandan “Yeni Büyük

⁸³ Xu; s.36.

⁸⁴ Z. Huasheng; “*Central Asian Geopolitics and China's Security* [Orta Asya Jeopolitiği ve Çin'in Güvenliği]”, *Strategic Analysis* [Stratejik Analiz], Routledge 33(4), 2009, s.475-492.

⁸⁵ M. Edwards; “*The New Great Game and the New Great Gamers: Disciples of Kipling and Mackinder* [Yeni Büyük Oyun ve Yeni Büyük Oyuncular: Kipling ve Mackinder'in Havarileri]”, *Central Asian Survey* [Orta Asya Araştırmaları], 22 (1), 2003, s.83-102.

⁸⁶ M. Edwards; s.96.

⁸⁷ E. Iseri; “*The US Grand Strategy and the Eurasian Heartland in the Twenty-First Century* [ABD'nin Büyük Stratejisi ve Yirmi Birinci Yüzyılda Avrasya Toprakları]”, *Geopolitics* [Jeopolitika] 14(1), 2009 s.26-46.

⁸⁸ Huasheng; s.475.

⁸⁹ Xu; s.33.

⁹⁰ Fromkin; s.936-951.

Oyun” kuramının bölgenin bir tek devlet yönetimi altına girmesine yönelik olarak getirdiği en büyük zorluk bölge ülkeleri arasındaki iktisadi, siyasi, askerî ve kültürel farklılıklardır.⁹¹

İki imparatorluk arasında cereyan eden “Büyük Oyun”da bölge halkları ya Büyük Britanya İmparatorluğu’nun ya da Rusların etkisi altına girmeye mecbur kalmışlardı. “Yeni Büyük Oyun”da ise sadece oyuncuların sayısı değil temsil ettikleri düşünce akımları da belirgin bir şekilde değişmiştir. Büyük Britanya İmparatorluğu yok olurken Rus İmparatorluğu ve hemen ardından kurulan SSCB dağılmıştır. Bu aşamanın ardından bölgede faaliyet gösteren “yeni oyuncular” Pakistan, Çin, İran, İsrail, Türkiye, ABD ve Rusya olurken SSCB’nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanarak Orta Asya’da hâkimiyet kurmak isteyen devletler de “Yeni Büyük Oyun”da etkin birer oyuncu olmuşlardır.⁹²

Sonuç olarak, kuramsal anlamda XIX. yüzyılın başlangıcı itibarıyla Avrupa ve Orta Asya’da büyük devletlerce ortaya konan hâkimiyet mücadelesi, XIX. yüzyılın ortalarında şiddetlenmeye başlamıştır. Özellikle Orta Doğu, Balkanlar ve Avrupa’nın birer savaş meydanına dönüştüğü Birinci Dünya Savaşı, bu hâkimiyetin güvence altına alınabilmesi için büyük insan kayıplarına ve iktisadi çöküntülere sebep olmuştur. Bu süreç içinde Osmanlı Devleti’nin Kafkasya’da ve Orta Asya’da vermeye çalıştığı mücadele 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi ve yaşanan zorlu gelişmeler nedeniyle sonuçsuz kalmıştır.⁹³ XIV. yüzyılın ilk yarısında “Yakın Doğu Sorunu” olarak gelişmeye başlayan “Doğu Sorunu” XVI. yüzyılın ortalarında “Orta Doğu Sorunu” hâline gelmiş ve XX. yüzyılın ilk yarısında “Büyük Oyun”a ikinci yarısından itibaren ise “Yeni Büyük Oyun” hâline evrimleşmiştir. Osmanlı Devleti’nin “Büyük Oyun”da almak istediği stratejik rolün ortaya çıkarılması, Sumner, Medlicott, Charles Jelavich, Barbara Jelavich ve L.S. Stavrianos gibi farklı bakış açılarıyla geliştirilmesiyle

⁹¹ Kelly.

⁹² Bk. S. Hoffman; *Primacy or World Order: American Foreign Policy since the Cold War* [Üstünlük ya da Dünya Düzeni: Soğuk Savaş’tan Günümüze ABD Dış Siyaseti], New York, McGraw-Hill, 1978. Rumer; s.89-105.

⁹³ Bk. Stephen J. Blank, Stephen C. Pelletiere ve William T. Johnsen; *Turkey’s Strategic Engagement in the Former USSR and US Interests* [Türkiye’nin Eski SSCB ve ABD Çıkarları Kapsamında Stratejik Sorumluluğu], Turkey’s Strategic Position at the Crossroads of World Affairs [Uluslararası İlişkilerin Dönüm Noktasında Türkiye’nin Stratejik Konumu]. Carlisle Barracks: Strategic Studies Institute, Aralık 1993.

Osmanlı Devleti’nin Kafkaslarda verdiği mücadeleler için bk. Yüceer. (E) Yarbay Rüştü Türker; *Birinci Dünya Harbi’nde Bakû Yollarında 5’inci Kafkas Piyade Tümeni*, Ankara, Gnkur. Basımevi, 2006.

Büyük Britanya’nın 1918 yılının ikinci yarısından itibaren Yakın ve Orta Doğu’da uygulamaya koyduğu siyasi ve askerî hareketler ile Mondros Mütarekesi’nin imzalanması sonucunda gelişen olayların kapsamlı bir değerlendirmesi için bk. *Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi: Kafkas Cephesi – 3’üncü Ordu Harekâtı*, Cilt II, Kitap II, Ankara, Gnkur. Basımevi, 1993, s. 528-642.

Bk. A. Rawlinson; *Adventures in the Near East 1918-1922* [Yakın Doğu Maceraları: 1918-1922], London, Jonathan Cape, 1934.

konu üzerinde yapılacak olan karşılaştırmalı stratejik araştırmalar sayesinde daha sağlıklı olarak değerlendirilebilecektir.

KAYNAKLAR

ANDERSON, M.S.; *The Eastern Question: 1774-1923*, London, Macmillan, 1966.

_____ ; *The Eastern Question, 1774-1923*, London, Macmillan, 1968.

_____ . (ed.). *The Great Powers and the Near East, 1774-1923*, New York, St. Martin's Press, 1970.

BASS, Gary J.; *Freedom's Battle: The Origins of Humanitarian Intervention*, New York: Alfred A. Knopf, 2008.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi 1914-1918; Cilt III, Kısım I, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1979.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi; Ankara, Gnkur. Basımevi, 1970.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi 1914-1918; Cilt III, Kısım I. Ankara, Gnkur. Basımevi, 1979.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi: Kafkas Cephesi-3'üncü Ordu Harekâtı; Cilt II, Kitap: II. Ankara, Gnkur. Basımevi, 1993.

BLANK, J. Stephen, Stephen C. PELLETIERE, William T. JOHNSEN; *"Turkey's Strategic Engagement in the Former USSR and US Interests"*, Turkey's Strategic Position at the Crossroads of World Affairs, Carlisle Barracks: Strategic Studies Institute, Aralık 1993.

CLARK, G.N.; *The Zenith of European Power: 1830-1870*, Cambridge, Cambridge University Press, 1964.

CLAYTON, G.D.; *Britain and the Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli*, London, University of London Press, 1971.

CRANFIELD, G.A.; *The Press and Society: From Caxton to Northcliffe*, London: Longman, 1978.

EDWARDS, M. *"The New Great Game and the New Great Gamers: Disciples of Kipling and Mackinder"*, *Central Asian Survey*, 22 (1), 2003.

FADEYEV, R.I.; *Opinion on the Eastern Question*, 2'nci Basım. Çev. Thomas Michell, London: Edward Stanford, 1876.

FOX BOURNE, H.R.; *English Newspapers: Chapters in the History of Journalism*, Cilt II, London, Chatto & Windus, 1887.

FROMKIN, David; *A Peace to End All Peace: Creating the Modern Middle East, 1914-1922*, New York, H. Holt, 1989.

_____ ; "Great Game in Asia", *Foreign Affairs*, 58 (4), (1980).

GALLENKA, Antonio Carlo N.; *Two Years of the Eastern Question*, London, Samuel Tinsley, 1877.

GILLARD, David; *The Struggle for Asia, 1828-1914: A Study in British and Russian Imperialism*, London, Methuen, 1977.

GLADSTONE, William Ewart; *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, London: John Murray, 1876.

GLENNY, Misha; *The Balkans: Nationalism, War, and the Great Powers, 1804-1999*, New York, Viking, 2000.

_____ ; "Only in the Balkans", *London Review of Books*, April 29, 1999.

HARCOURT, Freda; "Disraeli's Imperialism, 1866-1868: A Question of Timing", *The Historical Journal*, 23, No. 1 (1980).

HARRIS, Norman Dwight; *Europe and the East*, Cambridge, Riverside Press, 1926.

HOFFMAN, S.; *Primacy or World Order: American Foreign Policy since the Cold War*, New York, McGraw-Hill, 1978.

HOLLAND, Robert, Diana MARKIDES; *The British and the Hellenes: Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean 1850-1960*, Oxford, Oxford University Press, 2006.

HOPKINS, A. G.; "The Victorians and Africa: A Reconsideration of the Occupation of Egypt, 1882", *Journal of African History*, 27 (1986).

HOPKIRK, Peter; *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia*, New York, Kodansha International, 1992.

_____ ; *The Great Game: On Secret Service in High Asia*, London, John Murray, 2006.

_____ ; "The Great Game revisited?", *Asian Affairs*, 33 (1), (2002).

HOZIER, Henry Montague; *The Russo-Turkish War: Including an Account of the Rise and Decline of the Ottoman Power and the History of the Eastern Question*, London, Mackenzie, 1878.

<http://www.historyextra.com/period/tudor/the-east-india-company-how-a-trading-company-became-an-imperial-ruler>; Erişim tarihi: 18.06.2019, 22:35.

HUASHENG, Z.; "Central Asian Geopolitics and China's Security," *Strategic Analysis*, Routledge 33 (4), 2009.

IGNATIEV, P.N.; *Russian Intrigues: Secret Despatches of General Ignatieff and Consular Agents of the Great Panslavic Societies*, London: W. Ridgeway, 1877.

ISERI, E. (2009); "The US Grand Strategy and the Eurasian Heartland in the Twenty-First Century", *Geopolitics*, 14 (1).

JASTROW, Morris Jr.; "*The Turks and the Future of the Near East*", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 84 (1919).

JELAVICH, Barbara; *A Century of Russian Foreign Policy: 1814-1914*, New York: J.B. Lippincott, 1964.

_____ ; *The Ottoman Empire, the Great Powers, and the Straits Question, 1870-1887*, Bloomington: Indiana University Press, 1973.

_____ ; *Russia's Balkan Entanglements 1806-1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.

JELAVICH, Charles, Barbara JELAVICH; *The Establishment of the Balkan National States 1804-1920*, Seattle, University of Washington Press, 1977.

GALLAGHER, John, Ronald ROBINSON; "*The Imperialism of Free Trade*," *Economic History Review*, (New Series) 6, No. 1 (1953).

KANDIYOTI. R.; "*What price access to the open seas? The geopolitics of oil and gas transmission from the Trans-Caspian Republics*", *Central Asian Survey*, 27 (1), 2008.

KEDOURIE, Elie; "*Britain, France, and the Last Phase of the Eastern Question*", *Proceedings of the Academy of Political Science*, 29, No. 3 (1969).

KELLY, D.; "*End of the Great Game: British intervention in Russia's Southern Borderlands and the Soviet response*", *The Journal of Slavic Military Studies*, 13 (4), (2000).

KOSS, Stephen; *The Rise and Fall of the Political Press in Britain: The Nineteenth Century*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1981.

LANSFORD, T.; "*The Great Game renewed? US – Russian rivalry in the arms trade of South Asia*", *Security Dialogue*, 33 (2), (2002).

"*Lord Stratford de Redcliffe on the Eastern Question*"; *The Times*, 18 May 1876.

MacCOLL, Malcolm; *The Eastern Question: Its Facts & Fallacies*, London, Longmans, Green, and Co, 1877.

_____ ; *The Eastern Question: The Three Great Perils of England*, London, W. Ridgeway, 1877.

- _____ ; *Three Years of the Eastern Question*, London, Chatto, 1878.
- MacFIE, A.L.; *The Eastern Question, 1774-1923*, Harlow, Longman, 1996.
- MARRIOTT, J.A.R.; *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy*, 4th ed. Oxford, Clarendon, 1940.
- MEDLICOTT, W.N.; *The Congress of Berlin and After: A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement, 1878-1880*, London, Methuen, 1938.
- MEYER, Karl Ernest, Shareen Blair BRYSAK; *Tournament of Shadows: The Great Game and Race for Empire in Central Asia*, Washington: Counterpoint, 1999.
- MORGAN, G.; "Myth and reality in the Great Game", *Asian Affairs*, 1973, 60.
- MORLEY, John; *The Life of William Ewart Gladstone*, vol. I, New York, Macmillan, 1911.
- PENSON, Lillian; *Foundations of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902)*, Cambridge, Cambridge University Press, 1938.
- PSOMIADES, Harry J.; *The Eastern Question: The Last Phase: A Study in Greek-Turkish Diplomacy*, Thessalonike: Institute for Balkan Studies, 1968.
- RAWLINSON, A.; *Adventures in the Near East 1918-1922*, London, Jonathan Cape, 1934.
- Remarks on the Conduct and Probable Designs of Russia*; London, James Ridgeway, 1832.
- RIEBER, Alfred J.; "The Historiography of Imperial Russian Foreign Policy: A Critical Survey", *Imperial Russian Foreign Policy*, ed. Hugh Ragsdale, Cambridge, Cambridge University Press, 1993.
- RUMER, Boris Z.; "The Gathering Storm in Central Asia", *Orbis, Cilt 37, Sayı 1, Kış 1993*.
- SCHWARTZBERG, Steven; "The Lion and the Phoenix – II", *Middle Eastern Studies*, 24, No. 3, 1988.
- SETON-WATSON, R.W.; *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics*, New York, W.W. Norton & Company, 1972.
- SHANNON, Richard T.; *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*, London, Thomas Nelson and Sons, 1963.
- SNYDER, Jack; *Myths of Empire: Domestic Politics and International Ambitions*, Ithaca, Cornell University Press, 1991.

STAVRIANOS, L.S.; “*The Influence of the West on the Balkans*”, *The Balkans in Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*, Charles JELAVICH, Barbara JELAVICH (eds.). Berkeley: University of California Press, 1963.

SUMNER, B.H.; *Russia and the Balkans, 1870-1880*, Oxford, OUP, 1937.

TEMPERLEY, H., A.J. GRANT; *Europe in the Nineteenth Century (1789-1914)*, London, Longmans, 1928.

TEMPERLEY, Harold; *England and the Near East: The Crimea*, London, Longmans and Green, 1936.

TOYNBEE, Arnold; *Turkey: A Past and a Future*, New York, George H. Doran, 1917.

TUSAN, Michelle; “*Britain and the Middle East: New Historical Perspectives on the Eastern Question*”, *History Compass*, 8, No. 3, (2010).

TÜRKER, (E) Yarbay Rüştü; *Birinci Dünya Harbi'nde Bakû Yollarında 5'inci Kafkas Piyade Tümeni*, Ankara, Gnkur. Basımevi, 2006.

XU, Xiaojie; “*The Oil and Gas Links Between Central Asia and China: A Geopolitical Perspective*”, *OPEC Review*, Mart 1999.

YAPP, Malcolm; “*The Legend of the Great Game*”, *Proceedings of the British Academy*.

YÜCEER, Nasır; *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı: Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918*, Ankara, Gnkur. Basımevi, 1996.